Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu

Tiiu Jaago (Tartu Ülikool), 2009

2. Folkloristika kujunemine 18.-19. sajandil

Vt ka slaide Folkloristika aluste kursuse juurest:

Valgustus: http://lepo.it.da.ut.ee/~tjaago/slaidid/3_valgustus.pdf

Estofiilid: http://lepo.it.da.ut.ee/~tjaago/slaidid/4a_estofiilid.pdf

Eestikeelse folkloristika sünd 19. sajandi lõpul:

http://lepo.it.da.ut.ee/~tjaago/slaidid/5_19_saj_II_Eestis.pdf

2.1. Sissejuhatus: valgustus ja romantism tänapäeva folkloristika vaatepunktist

Tänapäevase rahvaluuleteaduse lätted ulatuvad valgustusajastusse, mil hakati rahva elu erinevate tahkude vastu sihipärast huvi tundma. Ajendatuna peamiselt küll riiklikust huvist (nt majanduslikud ja maksumaksmistega seonduv), ei jäänud tähelepanust kõrvale ei geograafia, ei loodus ega ka sotsiaal-kultuurilised aspektid. Rahva elu üldkirjelduste raames kujunesid välja hilisemad iseseisvad teadusharud nagu sotsioloogia, demograafia või ka etnograafia ja folkloristika (Hartmann 1988; Sievers 1988).

On tähelepanuväärne, et kuigi folkloristika tänapäev on vahetult seotud valgustusajastu ideede ja ettevõtmistega, on siiski kaks põhimõttelist erinevust tolleaegses ja tänapäevases rahvakultuuri uurivas raamistikus – need seostuvad märksõnadega „kultuur" ja „rahvas". Näiteks kirjutab Carlo Ginzburg oma raamatus „Juust ja vaglad" (1976, eesti keeles 2000): „Erinevate kultuuriliste tasandite olemasolu nn tsiviliseeritud ühiskondades on eelduseks

ainealale, mida on hakatud kutsuma selliste nimetustega, nagu folkloristika, sotsiaalantropoloogia, rahvatraditsioonide ajalugu ja Euroopa etnoloogia. Mõiste „kultuur" kasutamine, märkimaks alluvate klasside seisukohti, uskumusi ja käitumisnorme mingil teatud ajaloo hetkel, on aga suhteliselt hiline ning laenatud kultuurantropoloogiast" (Ginzburg 2000: 10). On tõsi, et folkloristika kujunes sellise eluvaldkonna uurimisest, mis ei seostunud valgustusajastul kultuuri mõistega, vaid vastupidi – selle vastandiga (või puudumisega). Ühtlasi tuleb rõhutada, et folkloristika (nagu ka etnoloogia vm rahvast uurivad teadused) seostusid võimuta (ehk alluvate) elanikekihti uurimisega.

„Kultuurisemiootika teesides" (Ivanov, jt 1998: 63) esitatakse kultuuri ja sellele vastanduva mitte-kultuuri mõistmispiirid Vene-keskselt 13. sajandist tänapäevani järgmiselt (mööndes, et ühiskonnas üldlevinud arusaamad ei kattu kogukonna sisemiste vaadete ja teaduslike vaadetega ning, et jaotus – kultuur ja mitte-kultuur rajaneb õigupoolest kultuuriruumi erinevale organiseeritusele, mitte kultuuri olemasolule ja selle puudumisele):

Aeg	**Kultuur**	**Mitte-kultuur**
12. sajand	Venemaa	stepp
19. sajand	intelligents	rahvas
20. sajand	maa	kosmos

Alan Dundes (1977, eesti keeles 2002: 14) kirjeldab analoogilist olukorda rahva mõiste kujunemises (18.-19. sajandil), kus olulist rolli „rahva" eristamises muust elanikkonnast etendab „tsiviliseeritus":

Metsik ehk primitiivne	**Rahvas ehk talupojad**	**Tsiviliseeritud inimesed ehk eliit**
kirjaoskuse-eelne kirjaoskuseta	kirjaoskamatu	kirjaoskusega
-	maal alamkiht	linnas ülemkiht

Tsivilisatsiooni ja kultuuri mõiste kujunemist ja tähendusi Euroopas 18. sajandist tänapäevani avab Norbert Elias (1939, eesti keeles 2005: 85-93), osutades erinevustele inglise ja

prantsuskeelse kultuuriruumi „tsivilisatsiooni” ja saksa „kultuuri” vahel. Kui esimene („tsivilisatsioon“) puudutab nii poliitilisi, majanduslikke, religioosseid, tehnika või moraaliga seotud aspekte, siis saksakeelne „kultuur” tõmbab piiri ühelt poolt vaimsete, religioossete ja kunstiväärtuste ning teiselt poolt majanduslike ja poliitiliste sfääride vahele. Samuti puudutab tsiviliseeritus näiteks inimeste käitumisviisi, saksakeelne „kultuur” aga otseselt mitte, kuna „kultuur” seostub teatud saavutustega. Seega näitab antud kontekstis tsivilisatsioon protsessi, kultuur aga saavutusi. Valgustuse ja romantismi ajajärgu mõistmise seisukohalt on aga oluline seegi, et „tsivilisatsiooni mõiste jätab rahvuslikud erinevused rahvaste vahel teatud määral tagaplaanile, rõhutades seda, mis on kõikidele inimestele ühine, või peaks olema ühine kõigile, kes peavad end tsiviliseerituks. [---] Saksakeelne mõiste „kultuur” seevastu tõstab eriliselt esilerahvuslikke erinevusi, rühmade omapära; ja ennekõike selle funktsiooni mõjul on mõiste omandanud näiteks etnoloogiliste ja antropoloogiliste uurimuste valdkonnas tähenduse, mis ulatub kaugemale saksa keele ruumist ja tekkesituatsioonist” (Elias 2005: 87-88). Edasises arutluses ta näitab, et „kultuuri” selline tähendus on võimendunud olukordades, kus ikka ja jälle on vaja olnud küsida „meie” omapära järele ning hoida piire „oma” ja „võõra” vahel. Kui valgustusajajärgul, 18. sajandil oli rahva-temaatika seotud ennekõike tsiviliseerimisega, siis rahvaluuleteaduse kujunemine 19. sajandil sattus nimelt sellisesse „oma” otsimise ja äratundmise aega, mis seostus rahvuslike liikumistega ja mille käigus asetus rõhk „rahva” võimuta olekult tema etnilisele ühtsusele, rahvusele.

20. sajandi alguse folkloristikas pole põhjust enam eeldada, et uuritavat valdkonda ei peetud kultuuriks – seda välistab juba rahvakultuuri mõiste kasutamine. Samas jäi aga rahva mõiste endiselt seotuks hariduse puudumise ja modernsest kultuurist puutumatusega (vt Rootsi näidet Nilsson 1996: 243-244); üldteoreetiliselt Anttonen 2005). Muutused teadusmõtlemises tulevad esile Teise maailmasõja järgsel perioodil, nii et 20. sajandi teise poole folkloristikas ei ole võimalik enam kumbki lähenemisviis: muutunud on nii kultuuri kui rahva mõiste. Näiteks Alan Dundes kirjeldab 1960.-1970. aastatel rahvaluuleuurimises toimunud nihet rahva mõiste käsituses järgmiselt. Ta on defineerinud „rahvast” kui „mis tahes inimeste rühma, kellel on vähemalt üks ühine tunnus”, milleks võib olla näiteks elukutse, usk, keel. Teoreetiliselt on seega võimalik, et ka kaks inimest võivad moodustada pärimusrühma ehk „rahva”. Üldiselt on rühmad siiski suuremad, pole isegi tähtis, et rühmaliikmed üksteist tunnevad. Tähtis on, et neil inimestel oleks ühisosa traditsioonidest, mida nad mõistavad ja omaks peavad. (Dundes 2002: 15.)

Rahva mõiste muutumisnihet Eesti folkloristikas võib märgata 1930. aastate ja 1950. aastate töödes, kus tegeldakse sotsiaalsete rühmade ja laulikute-jutustajate uurimisega. Läbimurre teoorias toimub aga 1980.-90. aastatel, kui rahvaluule kollektiivsuse kaanon taandub pärimusrühma või lauliku-jutustaja loovuse uurimise ees.

1930.-80. aastatel kehtinud rahvaluuledefinitsioonis eristati rahvakultuur üldisest kultuuritervikust just selle liite „rahvas" kaudu. **Rahva**kultuuri vaimset osa iseloomustasid sellised olemuslikud (muudele kultuurivormidele vastanduvad) tunnused nagu kollektiivsus, suulisus ja anonüümsus. Objektikeskne kultuurivaldkondade ja neid uurivate teaduste eristamine ei sobinud 20. sajandi viimase veerandi teaduspilti. Mida enam tõusis esile konstruktivistlik[1] arusaam, seda enam hakati ka rahvaluulet käsitlema kui teatud laadi kommunikatsiooni.

1990. aastatest alates kõneldakse üha enam ja valdavamalt kultuurist ja kultuuri-uurimisest. Nii on pidanud ka folkloristika end uuenenud kultuuriuurimise kontekstis taas määratlema. Üheks selliseks määratluseks on väide, et rahvaluulteaduses (nagu ka etnoloogias) tegeldakse heterogeensete teadmistega sotsiaalsest tegelikkusest, samaaegselt vaadeldakse, kuidas seda tegelikkust sotsiaalsete ja kultuuriliste vahenditega korrastatakse (Eggmann 2009: 11; 227 jj). Sotsiaalkultuurilise terviklikkuse teema (oma kaasaja uurimine selle terviklikkuses) lähendab 20. sajandi lõpu, 21. sajandi alguse folkloristikat taas valgustusajastu-omasele rahva elu kui ühtse terviku käsitlusele, ent erinevalt valgustusajastust käsitletakse „rahvana" kõiki elanikkonnakihte.

2.2. Valgustusajajärk

Valgustusajastut iseloomustas:

- teadmistele tugineva teadmiste loomine
- seisuste ühiskonna muutumine (sh literaatide-haritlaste kihi esiletõus)
- poliitilis-kultuuriline huvi lihtrahva vastu (rahvastiku-uurimused)
- sotsiaalse eneseteadvuse tõus, mis kujundas pinnase rahvuslikuks liikumiseks

[1] Vt essentsialismi ja konstruktivismi võrdlust Triin Kallas, Olemus või konstruktsioon, ajakirjast Vikerkaar nr 4-5, 2007 (http://www.vikerkaar.ee/?page=Arhiiv&a_act=article&a_number=4541)

- eeldused majandusreformideks, mis lõi omakorda aluse kooli- ja haridusreformiks.

Rahvaluuleteaduse seisukohalt on olulised need muutused, mis seostusid kirjaliku kultuuri esiletõusuga. Kirjakultuurile vastanduva kultuuri uurimises peitus rahvaluuleteaduse läte. Näiteks täheldatakse muutusi nii lugemisharjumustes ka jutu(stamis)traditsioonis. Esimesel juhul kõneldakse intensiivse ja informatiivse kirjanduse esiletõusust varasema korduva ja meelelahutusliku lugemise kõrvale. Eesti ühe olulisema valgustaja A. W. Hupeli materjalidest, mis kirjeldavad Lõuna-Eesti lugejate raamatueelistusi kirjanduse tellimisel ilmneb, et vajatakse nii üldkasulikku kui ka meeldivat, nii ajaloo kui ka reisi- ja elulookirjeldusi, luuletusi, kasvatuslikke teoseid jms (Jürjo 2004: 115).

Jürgen Beyer näitab muutusi katolikuaegsete ilmutuslugude jutustamisel 16.-17. sajandi Euroopas. Reformatsiooni ajajärgul saavad neist faktilugudest fiktsioonid. 18. sajandil muutub jutustamiskontekst veelgi, seda seoses laialdaselt levima hakanud raamatutega. See on ajajärk, kus kujuneb välja hilisem arusaam muinasjutust ja muistendist, mis eristuvad ju taas fiktsiooniks ja faktiks. (Beyer 2000.)

Üleminek suuliselt kultuurilt kirjalikule ei ole järsk. Näiteks kirjutab August Traat 19. sajandi alguse vallakohtutest (Liivimaa talurahvaseadus 1804. aastast – „Iggaüks”), et need olid alul suulised, kohalikele tavadele tuginevad, kuivõrd talupojad pidid asju ajama kohtus oma keeles, kus puudus vastav fraseoloogia ja bürokraatia – see kõik tuleb 19. sajandi lõpuks. Suuline asjaajamine oli kirjalikuga võrreldes ka paindlikum (Traat 1980: 63-65).

18. sajandil hakkab muutuma ka ajatunnetus ning seniste looduslik-loomulike ajarütmide asemele astub abstraktne, täpselt mõõdetav sümbolite keel. Näiteks kirjeldab Ants Viires talurahva seas lineaarse ajatunnetuse kujunemist tsüklilise ajatunnetuse kõrvale 18. sajandil, mil sajandi alguses „[l]ineaarse ajalookäigu jälgimine aastate loendamise ja nummerdamisega rahvasse ei puutunud, see oli vaimulike ja kroonikute kitsa ringi asi, millest suurt ei teatud” (Viires 2001). Ühtlasi näitab Viires, kuidas selles protsessis kujunes ajalooteadvus sellises mõttes, nagu seda tänapäeval tuntakse. Teine näide kellaajast. Veel 19.-20. sajandi vahetusest kirjutab Vigala mõisa rentnik Berend von Uexküll (1879-1963), rahvapäraselt noorparun, kuidas ta sattus vastuollu kohaliku tavaga tööaja määramisel: kombeks oli töötada päikesetõusust päikeseloojanguni, tema määras aga täpsed kellaajad (suvel kella neljast

hommikul kuni õhtul kella üheksani koos pooletunnise hommikupausiga kaheksa ajal ja kahe ja pooletunnise lõunapausiga kella ühest päeval (Uexküll 1993: 151). Sellest tuli mõisatööliste streik, sest kohati tuli töötada ka pimedas.

Üleminek kirjakultuurile on vaadeldava ajajärgu üks olulisemaid tunnuseid. (Vt lisa Folkloristika aluste kursuselt: http://lepo.it.da.ut.ee/~tjaago/075lisa.htm#Suulisus.)

2.2.1. Rahva harimise teema

Kui võrrelda varasemate, 17. sajandi kirikuõpetajate aruandeid 18. sajandi lõpul koostatud aruannetega, võib rahva elu kirjeldustes näha rõhuasetuse liikumist rahva kristlikelt elukommetelt ilmalikule haridusele. Näiteks Lüganuse pastor O. W. Masing (http://et.wikipedia.org/wiki/Otto_Wilhelm_Masing) kirjeldab aruannetes provintsiaalkonsistooriumile 1788. ja 1789. aastal rahva pahesid – varastamist ja joomist, mida Masing seostab muuhulgas ka vaesuse ja harimatusega (Anvelt 1979: 38-45). „Kui puuduvad õiged koolid ja raamatud, siis ei suuda Masingu arvates pastor üksi vabastada tuhandeid koguduseliikmeid eksimustest, eelarvamustest ja teadmatusest [---].” Tema ettepanek on luua koolmeistrite seminar, kuhu mõisniku abiga tema võiks valida õpilasi talupoegade hulgast. Lüganusel koostas ta oma esimese aabitsa ABD ehk Lugemise Raamatu Lastele, kes tahavad lugema õppida, mille kohta J. H. Rosenplänter öelnud, kui eestlane seda raamatut loeb, siis peab ta möönma – see on minu keel. (Anvelt 1979: 40-42.)

Järgnevalt on toodud mõned näited Otto Wilhelm Masingu (väidetavasti eesti päritolu mehe, vt Lipp 1907) valgustuslikust ajalehest Marahwa Näddala-Leht, 1881-23, 1825, kus läbi mitme numbri ilmub seisukohti teemal: „Ebausk ei too muud kui häda ja õnnetust”: *ebausk on „tühi ja üks vale mõtlemine”, millel ühtegi „tõde sees ega taga pole”*; *ebausk on vanast pärit mõtlemise pettus ja petmine, mis õpetab tühja heaks pidama, kuid selle pärast ei või inimesi hukka mõista, kui nad on ebausklikud – nii on nad lapsepõlves kuulnud ja näinud, seda seetõttu usub ja pruugib*. (Maarahva Nädalaleht, 1881, nr 44, lk 349-350.)

DEA: Digiteeritud Eesti ajalehed: http//dea.nlib.ee/

O. W. Masing kirjeldab rahvapäraseid traditsioone (nimetades seda ebausuks), mida ta on näinud talupoegade juures, kes ristimisele on tulnud ja kommenteerib:

- *kui nad annavad lapse vaderi kätte, seovad nad lapse käed mähkmetest välja, et lapsest kasvab lahtiste kätega tööinimene, kuid eks ole tuntud laiskade seas neid, kelle käed omal ajal ka vabaks köideti;*
- *kui tütart ristima tuuakse, seotakse mähkme ümbert vöö lahti, et siis, kui tütar on lapsevaevas, siis on sünnitus kerge, sest kõik sidemed tulevad hästi lahti; noo kuidas maas lohisev vöö 20-30 aasta pärast sünnitust võib aidata!;*
- *nad panevad Juudasitta lapse mütsi või mähkmete sisse, sest see hoiab last ärasõnumise eest; kui nad teaksid, kes Juudas Kristuse ees oli! Arvavad, et vägev nimi ja vägev lõhn last aitavad;*
- *veel mõnes paigas ämm või emaisa võtab sütevett, loeb selle pääle issameiet, teeb sellega lapse otsaette ja rinde pääle risti, et keegi ei saaks talle elus tulega paha teha* (Maarahva Nädalaleht, 1881, nr 45, lk 357-360).

Ajalehes on mitmeid folkloristide jaoks huvipakkuvaid teemasid, nagu nt mälestusi 1812. aasta sõjast (1822), taevaskäijatest (1822-1823), varjusurmast (1821-1822), rahvapärasest ajatajust („vana põlve aeg ja tänine aeg", 1825).

2.2.2. August Wilhelm Hupel

http://et.wikipedia.org/wiki/August_Wilhelm_Hupel

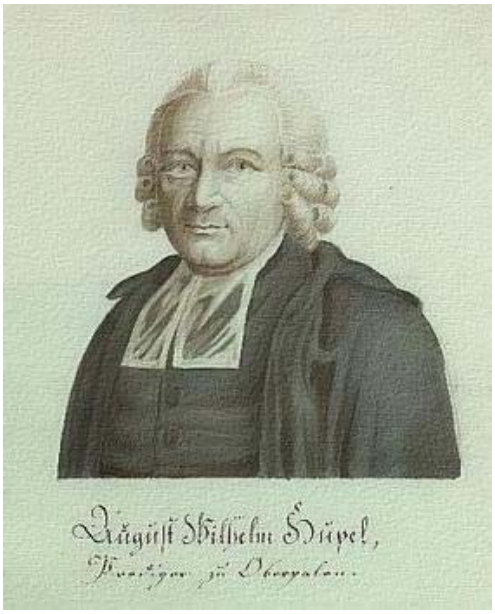

August Wilhelm Hupel tuli Eestisse Riia kaudu. Esialgu, 1758. aastast töötas ta pastorina Äksis, 1764. aastast 1805. aastani aga Põltsamaal. Elu viimase perioodi, olles juba pastoriametist vaba, tegutses ta Paides. Hupeliga seostub tema literaaditegevuse kõrval ka nt ettepanek taastada Tartus ülikool ning 1803. aastast sai ta vastavatud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas audoktoritiitli ja 1818. aastast vastavalt teoloogia audoktori tiitli (Jürjo 2004: 100; 150).

August Wilhelm Hupel (1737-1819)

Mis koht oli Hupeli ajal Põltsamaa? Põltsamaa oli sel ajal Põhja-Liivimaa manufaktuuritööstuse ja kultuuri keskus. Tartus ülikooli veel ei olnud, ja Tartu ei olnudki tõusnud varemeist, kuhu oli teda jätnud Põhjasõda sama sajandi alul (nagu ka Viljandi ja Pärnu). Põltsamaal olid vasekoda, tärklisevabrik, klaasi- ja portselanikoda ja muid väiksemaid ettevõtteid (mis, tõsi küll, pikemas perspektiivis kasu ei tootnud ja seega nende tegevus taandus). Suurejooneliselt ümber ehitatud lossis esinesid orkestrid, näitetrupid, kirikus korraldati kontserte. Töökodade kõrval rajati Põltsamaale haigla, kus arstiabi võisid saada ka talupojad. Haigla juhataja oli Peter Ernst Wilde (http://et.wikipedia.org/wiki/Peter_Ernst_Wilde), kes tuli Saksamaalt Riia kaudu Põltsamaale 1766. aastal (paar-kolm aastat pärast Hupeli Põltsamaale asumist). Juba sama, 1766. aasta sügisel saab Wilde Taanist sisseseade eratrükikojale, mis paarkümmend aastat hiljem viidi üle Tartusse. (Lühhike öppetus 1976: I-VI; Jürjo 2004: 48-54.)

Lühike õpetus. Wilde ja Hupeli koostööks on esimese eestikeelse ajakirja „Lühike õpetus" väljaandmine. Kuigi sellest koostööst Wilde ja Hupeli vahel sõprust välja ei kujunenud, ja oma edaspidised tööd avaldas Hupel ikkagi Riias Hartknochi juures, sai Hupel siiski just Wilde tekstide tõlkijana kirjamehena tuntuks (Jürjo 2004: 97). Wilde tekst on suunatud rahvausundist lähtuva haiguste ravi vastu, pakkudes ratsionaalse lähenemisviisi haiguste raviks.

Jumalasõna ning ka muu tundmise poolest mõistad sina ju enam kui sinu vanemad ennemuiste, sest võiks lootus olla, et sina nüüd ei peaks enam olema nii väga rumal ja nii täis ebausku nõnda kui vanarahvas olid, ometigi on igapäev näha, et vana rumalus sul veel peas on. Kui sa ei mõista kust see haigus sulle on tulnud, siis sa ütled seda nõidusest sul tehtud olevat, ja siis ei usu sa mitte, et ükski rohi sind võiks aidata, vaid sina tahad seda nõidust teise nõiduse läbi tühjaks teha. [---]

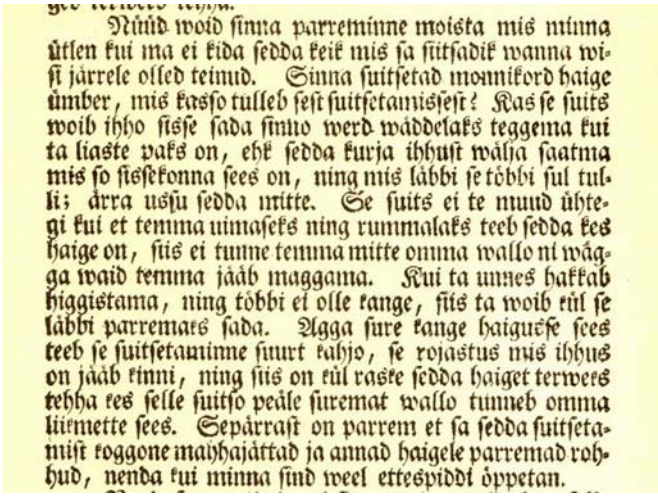
Nüüd woid ſinna parreminne moista mis minna
ütlen kui ma ei kida ſedda keik mis ſa ſiitſadik wanna wi-
ſi järrele olled teinud. Sinna ſuitſetad monnikord haige
ümber, mis kasſo tulleb ſest ſuitſetamisſest? Kas ſe ſuits
woib ihho ſisse ſada ſinno werd wäddelaks teggema kui
ta liaste paks on, ehk ſedda kurja ihhust wälja ſaatma
mis ſo ſisſekonna ſees on, ning mis läbbi ſe tõbbi ſul tul-
li; ärra usſu ſedda mitte. Se ſuits ei te muud ühte-
gi kui et temma uimaſeks ning rummalaks teeb ſedda kes
haige on, ſiis ei tunne temma mitte omma wallo ni wägga
waid temma jääb maggama. Kui ta unnes hakkab
higgistama, ning tõbbi ei olle kange, ſiis ta woib kül ſe
läbbi parremaks ſada. Agga ſure kange haiguſe ſees
teeb ſe ſuitſetamine ſuurt kahjo, ſe rojastus mis ihhus
on jääb kinni, ning ſiis on kül raske ſedda haiget terweks
tehha kes ſelle ſuitſo peäle ſuremat wallo tunneb omma
liikmette ſees. Sepärraſt on parrem et ſa ſedda ſuitſeta-
miſt koggone maihajättad ja annad haigele parremad roh-
hud, nenda kui minna ſind weel etteſpiddi õppetan.

Lühike õpetus, 1766: 15

Nüüd võid sina paremini mõista, mis mina ütlen, kui ma ei kiida seda kõik, mis sa siitsaadik vana viisi järele oled teinud. Sina suitsetad mõnikord haige ümber, mis kasu tuleb sest suitsetamisest? Kas see suits võib ihu sisse saada sinu verd vedelaks tegema, kui ta liiaste paks on, ehk seda kurja ihust välja saatma, mis su sisikonna sees on, ning misläbi see tõbi sul tuli; ära usu seda mitte. See suits ei tee muud ühtigi kui et tema uimaseks ning rumalaks teeb seda, kes haige on, siis ei tunne tema mitte oma valu nii väga, vaid tema jääb magama. Kui ta unes hakkab higistama, ning tema tõbi ei ole kange, siis ta võib küll seeläbi paremaks saada. Aga suure kange haiguse sees teeb see suitsetamine suurt kahju, see roojastus, mis ihus on, jääb kinni, ning siis on küll raske seda haiget terveks teha, kes selle suitsu peale suuremat valu tunneb oma liikmete sees. Seepärast on parem, et sa seda suitsetamist koguni maha jätad ja annad haigele paremad rohud, nenda kui mina sind veel edaspidi õpetan. (Lühhike öppetus 1976 [1766-67]:10-11; 15)

Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland (Topograafilised teated Liivi- ja Eestimaalt) I-III (1774, 1777, 1782). Selles teoses kirjutab Hupel „faktirikkalt ja kujukalt

Eesti- ja Liivimaa seisuseühiskonna sotsiaalset ja etnilist struktuuri", mis paneb ajaloolast Indrek Jürjot Hupelit hindama kui „ajastu peatunnistajat" (Jürjo 2004: 182). Ühtlasi juhib Hupeli pärandi süvauurija Jürjo tähelepanu Hupeli töövõtete uudsusele – ta kasutab statistilist meetodit. Tõepoolest, andmete esitamine tabelites on üsna sage esitusvorm selles raamatus.

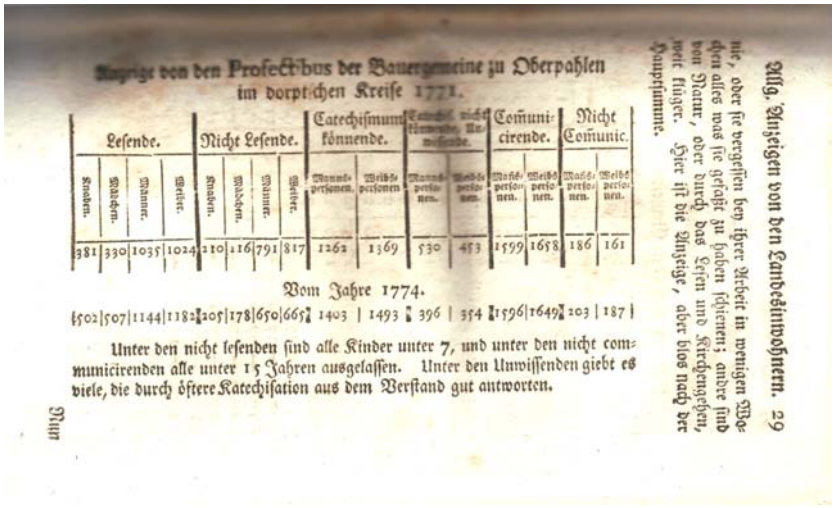

Allg. Anzeigen von den Landeseinwohnern. 29

nis, oder sie vergessen bey ihrer Arbeit in wenigen Wochen alles was sie gefaßt zu haben schienen; andre sind von Natur, oder durch das Lesen und Kirchengehen, weit klüger. Hier ist die Anzeige, aber blos nach der Hauptsumme.

Anzeige von den Professions der Bauergemeine zu Oberpahlen im dorptschen Kreise 1771.

Lesende.				Nicht Lesende.				Catechismum können de.		Catechis. nicht können de. Unwissende.		Communicirende.		Nicht Communic.	
Knaben.	Mädchen.	Männer.	Weiber.	Knaben.	Mädchen.	Männer.	Weiber.	Mannspersonen.	Weibspersonen	Mannspersonen.	Weibspersonen.	Mannspersonen.	Weibspersonen.	Mannspersonen.	Weibspersonen.
381	330	1035	1024	210	216	791	817	1262	1369	530	453	1599	1658	186	161

Vom Jahre 1774.

502	507	1144	1182	205	178	650	665	1403	1493	396	354	1596	1649	203	187

Unter den nicht lesenden sind alle Kinder unter 7, und unter den nicht communicirenden alle unter 15 Jahren ausgelassen. Unter den Unwissenden giebt es viele, die durch öftere Katechisation aus dem Verstand gut antworten.

Mun

Lehekülg Hupeli raamatust „Topograafilised teated" (1777, lk 29),

kus autor annab tabeli vormis statistilise ülevaate talupoegade lugemisoskusest Põltsamaa kihelkonnas

Hupel annab oma raamatus ülevaate kohalike elanike etnilisest ja sotsiaalsest koosseisust, kuid valgustusajastule omaselt ei ole mitte etnilisus esiplaanil, vaid sotsiaalne seisus. Sellest tulenevalt jaotub elanikkond sakslasteks ja mitte-sakslasteks, kus esimeste hulka kuuluvad ka need vabad inimesed, kes saksa keelt ei kõnele. Sel põhjusel ei ole ehk õigustatud Hupelit lugedes ja eriti loetut tõlgendades lähtuda mitte etnilistest (rahvuslikest) printsiipidest, vaid keskenduda nimelt seisuslikele aspektidele selles. Jürjo hinnangul, millega võib nõustuda, kirjeldab Hupel talupoegi „eelarvamuste vabalt ja kohati lausa etnograafilise pilguga" (Jürjo 2004: 185).

Teine oluline valgustusajastuomane tõik Hupeli kirjutises seisuslikkuse kõrval (rahvuse asemel) puudutab kohaliku talurahva tsiviliseerumisastet. Hupel vaidlustab Herderi seisukoha, nagu oleks Eesti- ja Liivimaal alles veel Euroopa viimane metsiku rahva ala. (Meenutagem, et valgustusajajärgul vastandus tsiviliseeritud eliit tsiviliseerimata ehk harimata rahvale.) Hupel toob välja nii kohaliku rahva asjatundlikkuse põlluharimises ja karjakasvatamises kui ka nt meresõidus, mainib ajalugu ja kirjakeele olemasolu (Hupel 1777: 167 jj). Jürjo toob esile, et Herderi kritiseerimisele vaatamata esindavad ka Hupeli enda tööd seisukohta, mille järgi

rahvaid hinnati nende tsiviliseerituse järgi. Sellel – tsiviliseerituse – astmestikul eestlastel kuigi kõrget kohta ei ole ja võib isegi märgata, et hinnangud rahva omaduste kohta ei tulenegi ainult seisusest, vaid ilmnema hakkavad ka arusaamad, nagu oleks rahvastel mingid erilised etnilised omadused (vt nt Jürjo 2004: 343).
Üldiselt iseloomustab valgustusajastu kirjutisi talurahva seostamist tsiviliseerimist vajava rahvana, mis kaasnes pärisorjuse vastu välja astumisega. Rahvuslikult eristuv talurahvas tuli esile hilisemal perioodil, kui romantikud hakkasid teatud piirkondade talurahvast idealiseerima. (Vt lähemalt Jürjo 2004: 190-193.)

2.2.3. Rahvalaul 18. sajandi lõpu, 19. sajandi alguse kirjanduses

Hupel näeb maarahvast või talupoegi kõrvalt ja ehk mõneti ka mõistvalt, kuid erinevalt sama ajastu autorist Christian Hieronymus Justus Schlegelist ei väljenda ta meeldivust. Näiteks kirjutab Hupel oma raamatus „Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte" (1818):

Rahvalaulud, millest siin õieti kõneldakse, on osalt vanad ja säilivad suulise pärimusena; osalt neid improviseeritakse, milleks enamikul eestlastest on kalduvusi, niipea kui kanged joogid nende eluvaimu liikvele panevad. Kõik on riimita, aga tulvil poeetilisi vabadusi; vahel sisaldavad pilkelisi väljendusi nende vastu, kes oma külalisi veidi napilt kostitavad, jmt. Leidub ka riimilisi laule, aga just need tõestavad, et nende loojateks on sakslane. (Vt Laugaste 1963: 96.)

Schlegel aga jagab hinnanguid oma reisikirjas „Reisen in mehrere russische Gouvernments in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815":

Kui meeldivad on nende laulude helid ja tantsud! Meloodia suurim lihtsus seltsib sõnade kõige kütkestavama meeldivusega; olin alati täiesti haaratud, kui mina, kellele varem üksnes virrvarr ja raskepärane sonaat meeldis, selles maanurgas nii palju hellitavat ja südamest väljavoolavaid meloodiaid kuulis. (Vt Laugaste1963: 109.)

Kuigi Hupel saadab laule Johann Gottfried Herderile (http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Gottfried_Herder), kes siiski hindab laule ka esteetilisest printsiibist lähtudes, ei näikse Herderi hinnangud ja lähenemisviisid kõiges Hupelile omased

olevat. Hupel oli oma vaadetelt ratsionalistlik valgustaja. Rahvalaulude hindamine esteetilistest lähtekohtadest eeldas siiski tugevamat lihtrahva ja mineviku idealiseerimist, mis oli omane romantilisele ajajärgule. Õigupoolest liikus ju ka Herder rahvalaulude mõtestamisel vähehaaval ja kahtlevalt suunas, mis hiljem, 19. ja 20. sajandil sai aluseks rahvalaulu väärtustamisele Eestis. Herderi laulukogu kujunes läbimurdeliseks tööks pea kolmkümmend aastat pärst esmailmumist Johannes von Mülleri (1752-1809) toimetanuna 1807. aastal. Siis raamatule pandud pealkirja järgi „Stimmen der Völkern in Liedern“ (Rahvaste hääled lauludes) Herderi laulukogu ju tuntaksegi.

Üks Herderi laulukogu väljaandeid: Stimmen der Völker in Liedern, 1880.

Herderi laulukogus (1. korda avaldatud pealkirja all „Volkslieder”, 1778-79) on Hupelilt saadud kommentaaridele lisatud ka 18. sajandi algusest pärit Weberi rahvalaulude laulmiskirjeldus: „Kui ma lõikuse ajal teel olles lõikajaid põllul kohtasin, kuulsin ma igal pool metsikut laulu, mida rahvas töö juures laulis [---] need olevat veel vanad paganlikud riimita laulud, millest neid pole suudetud võõrutada, kuigi ka eesti keelt ennast on püütud riimitud lauludeks kasutada ja juba paljud evangeelsed laulud on eesti keeles värsistatud.” (Herder 1880 [1778]: 26. Vt ka Laugaste 1963: 81.)

Herderi rahvaluule huvi esimest etappi seostatakse tema Riia-perioodiga (1764-1769): Riias kuulis ta esimesi „vanu algelisi talupoegade ja karjuste laule“, mis olid esituslikult analoogilised Ossiani lauludega, mille James Macpherson äsja (1760-1765) oli avaldanud (http://en.wikipedia.org/wiki/James_Macpherson). Rahvalaulude esimene käsikiri valmis Herderil 1773. aastal, see on ka periood, kus ta tõlgendab rahvalaule kui oma kaasaja nähet ja

kasutab rahvalaulu (*Volkslied*) mõistet. Kuid veelgi olulisemalt tuuakse tänapäeva rahvalaulude uurijate seas esile Herderi Riias kujunema hakanud rahvalaulude võrdlev (rahvaste ülene) kontseptsioon. (Wienker-Piepho 2008: 31-32; 39.)

Jaan Undusk peab estofiilide rahvaluulehuvi ja töösuundumuste aluseks nimelt Herderi tööd: „Estofiilne kultuuritöö on ilmekas näide sellest, kuidas provints võib tsentrumilt mõtteid haarates neid mingis suunas eriliselt võimendada, neid mingiks eriliselt kompaktseks ja esmapilgul isegi raskesti tabavaks veendumustekehaks pressida, et selle alusel tões ja vaimus valmis teha midagi sellist, mida tsentrumi filosoofiliselt haritud skeptitsism koguni ei võimalda" (Undusk 1995: 679).

2.3. Valgustusest romantismi

Kui valgustusajastu keskseid ideid oli nn metsiku rahva (võimuta elanikkonna) tsiviliseerimine, siis romantismiajastul kujunes pinnas etniliste piiride väljajoonistamiseks - rahvuste kujunemiseks. See võimendus seda enam, mida enam jõustusid sotsiaalset võrdsust võimaldanud majandus-, haldus- ja haridusreformid. Euroopas keskenduti küsimusele oma päritolust ja eripärast teiste seas. Kui enne Prantsuse revolutsiooni tähendas rahvusriik ennekõike ühe riigi piires elavate rahvaste assimileerimist, siis 19. sajandil toimunud rahvuslike liikumiste raames kujunes eeldus luua igale rahvusele oma riik (rahvusriik): kui enne oli üks riik – üks rahvus, siis nüüd muutus olukord vastupidiseks: üks rahvus – üks riik (Aun 1989: 1634-1635). Rahvusliku ühtsuse loomise ajajärgul muutub rahvaluule-huvi pisut erinevaks valgustusajastu huvist – keskendutakse nimelt rahvusliku eripära väljajoonistamisele.

2.3.1. 19. sajandi algus

1802. aastal taasavati Tartu ülikool, mis tõi Tartusse vabameelseid haritlasi Euroopast. 1816. Põhja-Eestis ja 1819. aastal Lõuna-Eestis kaotati pärisorjus. Talupoegadele anti nn priinimed ja nad said võimaluse oma kodukohast vabalt mujale minna. Ühtlasi avas see juurdepääsu muudele tegevusaladele kui maaharimine. Eestisse tuli revolutsioonilisest Euroopast uusi vabameelseid pastoreid, kes tundsid huvi eesti kultuuri vastu. Loodi eestihuviliste seltse:

Kuressaare Eesti Selts 1817 – eesotsas Johann Wilhelm Luce (http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?do=autor_yldandmed&aid=85) ja Eesti Õpetatud Selts 1819 – Võru ja Tartumaa pastorite kirjavahetajate ühendus, millest 1838. aastal kujuneb Õpetatud Eesti Selts (http://www.ut.ee/OES/).

Estofiilide töö tähendus seisnes eesti rahvaluule toomises akadeemilisse uurimisse. Kuigi nende kogutud tekstide hulk on 19. sajandi lõpul kogutud tekstide arvuga võrreldes väiksem, on neis üleskirjutustes sageli kontekstilisi andmeid hilisemast rohkem. Liiati annab see (et tekste on kogutud terve sajandi vältel) hilisematele uurijatele võimaluse jälgida 19. sajandil toimunud rahvaluule kujunemise protsesse. Suuremat tähelepanu on pälvinud need estofiilid ja eesti soost haritlased, kes tegelesid eestikeelse materjaliga (J. H. Rosenplänter, K. J. Peterson, A. F. J. Knüpffer, Fr. R. Faehlmann, A. H. Neus, Fr. Kreutzwald). Vähem on pööratud tähelepanu Eestis elavate rootslaste ja baltisaksa pärimuse talletajatele-uurijatele nagu näiteks **Carl Russwurmile** (1812-1883) ja **Christian Eduard Pabstile** (1815-1882). Kui Russwurmi (kelle tähtsamad teosed on rannarootsi kultuurist „Eibofolke oder die Inselschweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö“1852 ja Haapsalu ning lähikonna muistendite kogu „Sagen aus Hapsal und Umgegend“ 1856) on äärejooneliselt käsitletud (näiteks Laugaste 1979), siis Pabsti baltisaksa muistendeid koondav „Bunte Bilder“ (1856) jäi ilmselt kõrvale veel selgi põhjusel (lisaks sellele, et tegemist oli baltisaksa pärimusega), et tema tegeles linnafolklooriga, mida 20. sajandi viimase veerandini folkloristika uurimisaineks õieti ei loetud.

2.3.2. J. H. Rosenplänter, A. F. J. Knüpffer, A. H. Neus

Eesti rahvaluule alaseid materjale hakkas avaldama **Johann Heinrich Rosenplänter** (http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=22) oma ajakirjas *Beiträge zur genauer Kenntniß der ehstnischen Sprache* (Lisandusi eesti keele paremaks tundmiseks, 1813-1832)[2], mida ilmus 20 numbrit. Rosenplänteri rahvaluulehuvi oli ajendatud keeleuurimisest ja rahvaluuletekstid pakkusid keele tundmaõppimiseks paslikku tekstipinnast. Näiteks 1818. aastal avaldatud harjutuspalu eesti keelest saksa keelde tõlkimiseks, kus teksti teemaks on pulmakombed „Ma pulmade hakkatus on pitkalt, ja pulma aegi tehhakse

[2] Vt ülevaadet *Beiträges* ilmunud rahvaluulematerjalidest Laugaste 1963: 332-333. Lisaks juhib Laugaste tähelepanu *Beiträge* 3. numbris ilmunud andmetele ühe lauliku kohta ja märkmeid tekstide kogujate kohta (samas).

mitmesuggust veidrat nalja [---]“ (Laugaste 1963: 116). Laugaste väitel on *Beiträges* rahvalaule (nt 55 teksti *Beiträge* nr 7) ajendanud avaldama mitte laulude endi tunnustamine (seda võib kohata hoopis eestikeelses Gresseli kalendris 1829[3]), vaid Herderi eeskuju. Ühtlasi rõhutab Laugaste: „Rahvalooming pole Rosenplänterile seega esimeses joones kunst, vaid rahva keele tundmaõppimise vahend, ka keele rikastamise ning ajaloo allikas“ (Laugaste 1963: 331). Nõustudes küll selle seisukohaga, juhin aga siiski tähelepanu seisukohta esindava ajajärgu ja hindaja vajadust rõhutada rahvaluule kunstilist olemust, mis kujuneb Rosenplänterist hiljem, ja mis on esmaoluline rahvaluule mõistmisel ja käsitlemisel 20. sajandi keskel.

Rosenplänteri *Beiträge* 8. numbris 1817. aastal ilmus ka esimese eesti rahvaluule kogumise üleskutse (see üleskutse on saksakeelne ja ei ole veel pöördumine eestlaste endi poole). *Beitäge* 14. numbris ilmus Kristjan Jaak Petersoni tõlgitud Christfried Gananderi Soome mütoloogia (originaal pärineb 1789. aastast, http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=263).

Karl Mihkla (1965: 44) toob Rosenplänteri eripära oma kaasaegsetega võrreldes esile järgmiselt: kui üldiselt tunti eesti keele vastu huvi oma loomingu kirjutamiseks[4] ja saksakeelse luule eesti keelde tõlkimise vastu, siis Rosenblänter huvitus nimelt eesti olemasolevast kultuurist. Leo Anvelt, kirjutades Rosenblänteri panusest eesti kultuuriloos, hindab selle püsiväärtust, mis omas ajas ei pruukinud nii tähenduslik olla: „Palju tema tööst, mis omal ajal pidi näima ülearuse luksusena, osutus hiljem teadlastele vajalikuks ning on seda tänapäevalgi. Ja nii läks Rosenplänteril elus vahest enamgi korda, kui ta ise teadis, surres 125 aastat tagasi, seega ajal, mil tundus küsitav, kas eesti kultuuril üldse on tulevikku“ (Anvelt 1979: 215).

---

[3] Eesti-Ma rahwa Kalender ehk Täht-Ramat 1829: kalender oli mõeldud eestikeelsele lugejale. Selle aastakäigu kalendris on avaldatud viis eesti regivärsilist rahvalaulu koos positiivsest-tunnustavast ideoloogiast kantud tekstide analüüsiga (vt Laugaste 1963: 138; Annus 1973: 728; Roll 1992: 46). Anonüümse kirjutise autoriks on pakutud nii Knüpfferit (Annus 1973) kui ka Neusi (Laugaste 1977: 419): Laugaste varasem seisukoht kinnitas Knüpfferi autorsust, seda tänu *Beiträges* ilmunud rahvalaulualaste vaadete analoogiale ja et laulud on esindatud ka Knüpfferi käsikirjalises kogus. Ettevaatusele aga sundisid suurenevad teadmised Neusi kohta, kes tegeles rahvalauludega süstemaatiliselt 1818. aastast alates.

[4] Nt on Keila pastor Otto Reinhold Holtz (http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=42), kes oli, nagu võib Kreutzwaldi autobiograafiast lugeda, ka Kreutzwaldi eesti keele õpetaja (Eesti Kirjandusmuuseum EKLA f 64, m 1:4) avaldanud eestikeelset luulet ja proosat, mis paraku *Beiträge* lehekülgedel karmi kriitiku sule alla sattusid: „Arvustaja märgib, et kalendris [T. J. Gresseli kalendris] on palju keelevigu ja arusaamatut sõnastust. Jutud olevat kirjutatud nagu lastele õpetuseks. A. Holteri [kriitiku] arvates oleks aga vaja lugemist, „kust ka ma rahwas middagi suremat tarkust woiks öppida“ (*Beiträge* VII (1818), lk 109)“ (Annus 1973: 726).

Üheks *Beiträge* kaastööliseks oli Kadrina pastor **Arnold Friedrich Johann Knüpffer** (http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor_artikkel&aid=77&alang=et&code=27).

A. G. W. Pezoldi A. F. J. Knüpfferi portree: „Enne 1842. aastat on maalitud ka Kadrina õpetaja, kindralsuperintendent A. F. J. Knüpfferi portree, mis on meeldiv tänu elavale, isiku olemust avavale laadil“ (Vaga 1976: 67). Vt ka Eesti Kunstimuuseumi Digitaalarhiivi http://digikogu.ekm.ee/ekm/authors/author_id-852.

Knüpfferilt pärineb eesti rahvalaulude käsikirjaline kogu. Selle kogu väärtus on esmalt, see, et ta on varane ja teiseks see, et see on suhteliselt suur – ligi 600 teksti, millest 520 on kindlasti Knüpfferi üleskirjutused. Lisaks on ta üles tähendanud andmeid laulikute kohta. (Laugaste 1977: 421.)

Erinevalt oma kaasaegsetest, hindas Knüpffer eesti rahvalaule soosivalt, hinnates seda kui eestikeelset luulet, mis võib pakkuda eeskuju eestikeelsele autoriluulele (Laugaste 1977: 418).

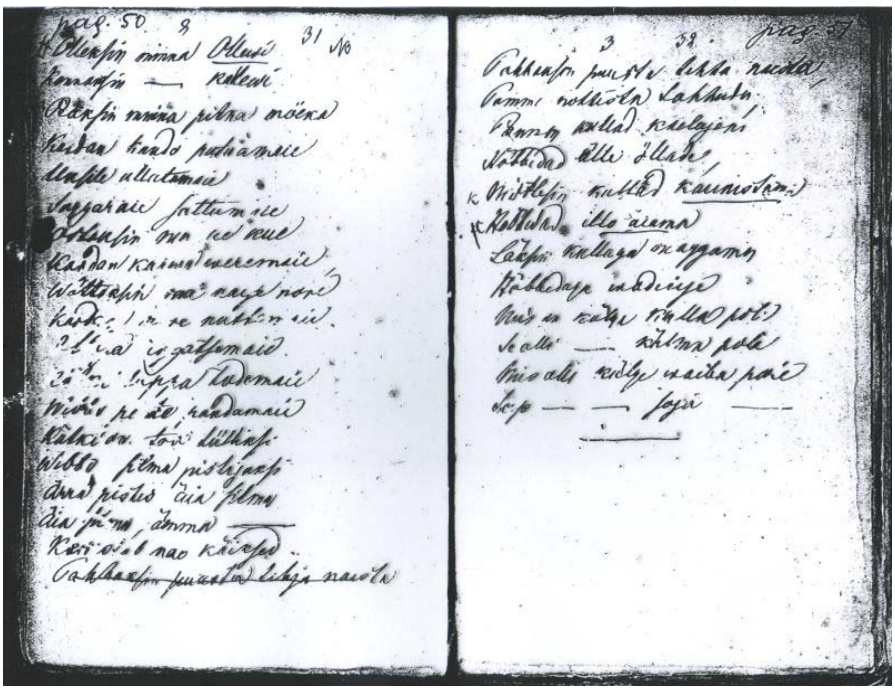

Paar lehekülge A. F. J. Knüpfferi käsikirjalisest rahvalaulude kogust Originaal asub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis: EKÜ f 232a.

A. F. J. Knüpffer andis Kadrina pastorina Fr. R. Kreutzwaldile ristimistunnistuse 1820. aastal (Laugaste 1977: 417, viitega Gustav Suitsule), kuid loominguliselt seob Knüpfferi ja Kreutzwaldi ka nt asjaolu, et Knüffer on tundnud Kalevipoja lugusid, kuna ta kasutab neid eestikeelsete sõnade selgitamisel ja lisab kõrvalmärkustena muistenditeemad: „1) see paheline hiid kiusas ka naisi taga, 2) Kristus paiskas ta sohu, kust ta aga välja rabeles, 3) lõpuks tõukas ta jõkke ja 4) moondas ta saarmaks“ (Laugaste 1977: 417). Kuigi Laugaste (1977: 421) nimetab Knüpfferi teeneteks nii laulu- kui ka muinasjuttude arhiivi loomist, siis juttude kohta ütleb Kreutzwald, et ta leiab „neis kõigis tuttavate ennemuistsete juttude kõhnu äärejooni“ (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, 1956: 79).

Knüpfferi kõrval on väga oluliseks rahvalaulude kogujaks, aga ka avaldajaks ja kommenteerijaks **Alexander Heinrich Neus** (http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=107), kes on kasutanud ka pseudonüümi Hans v. Kaisersberg (vt Eesti biograafiline andmebaas ISIK http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=2400).

A. H. Neusi võiks pidada teatud mõttes ka juba folkloristiks (mitte folkloristika eelkäijaks), kuna ta tegutses mütoloogilise koolkonna (Grimmid, Mannhardt) mõjuväljas, tegeles rahvaluule kogumise, analüüsi ja avaldamisega pikka aega ja järjekindlalt: rahvalaulude kogumisega alustas 1818. aastal, alates 1842. aastast pühendus ta täielikult eesti rahvalaulude, mütoloogia ja kohanimede uurimisele (Laugaste 1970: 101). Neusi käsikirjaline rahvalaulude kogu sisaldab kahes köites üle 360 teksti üleskirjutuse. „See ei ole pidevalt täiendatud ainekogu, vaid pikema aja jooksul kogunenud materjali puhtakskirjutus ühtlase kalligraafilise käekirjaga“, mille pealkirjaks on „Volkslieder der Ehsten, gesammelt in den Jahren von 1818 bis 1863“ (eesti rahvalaulud, kogutud 1818. aasast kuni 1863. aastani) (Laugaste 1970: 114).

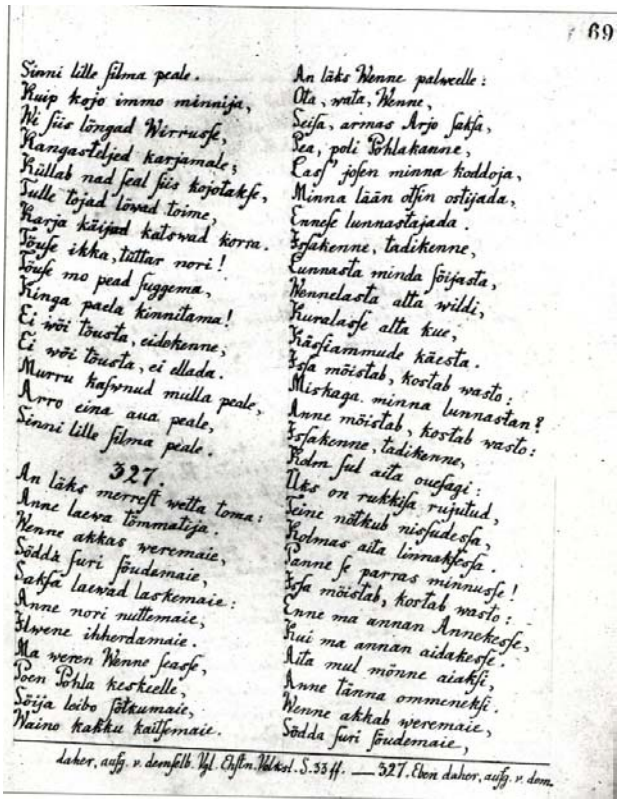
69

Sinni lille silma peale.
Ruip kajo immo minnija,
Wi siis lõngad Wirrusse,
Rangasteljed karjamale;
Küllab nad seal siis kojotakse,
Tulle tojad lõwed toime,
Harja käijad kätowad korra.
Tõuse ikka, tüttar nori!
Tõuse mo pead suggema,
Kinga paela kinnitama!
Ei wõi tõusta, eidokenne;
Ei wõi tõusta, ei ellada.
Murru kasynud mulla peale,
Arro eina aua peale,
Sinni lille silma peale.

327.

An läks merest wetta toma:
Anne laewa tõmmatija.
Wenne akkas weremaie,
Sõdda suri sõudemaie,
Satsa laewad laskemaie:
Anne nori nuttemaie,
Hwene ihhordamaie.
Ma weren Wenne saasse,
Toen Pohla keskelle,
Sõija leibo sõtkumaie,
Naino kakku kaitsemaie.

An läks Wenne palwelle:
Ota, wata, Wenne,
Seisa, armas Arjo sakka,
Sea, poli Pohlakanne,
Kas" jossen minna hoddoja,
Minna lään otsin ostijada,
Ennese lunnastajada.
Isakenne, tadikenne,
Lunnasta minda sõijasta,
Wennelasta alta wildi,
Kuralasse alta kue,
Kõsiammude käesta.
Isa mõistab, kostab wasto:
Mishaga minna lunnastan?
Anne mõistab, kostab wasto:
Isakenne, tadikenne,
Kolm sul aita ousagi:
Üks on rukkisa rujutud,
Teine nõlkub niisudesse,
Kolmas aita linnaksesse.
Sanne se parras minnusse!
Isa mõistab, kostab wasto:
Enne ma annan Annekesse,
Kui ma annan aidakesse.
Aita mul mõnne aiaksi,
Anne tänna ommenaksi.
Wenne akkab weremaie,
Sõdda suri sõudemaie,

daher, aufg. v. demselb. Vgl. Ehsten. Volksl. S. 33 ff. — 327. Eben daher, aufg. v. dem.

Lehekülg A. H. Neusi rahvalaulude käsikirjalisest kogust „Volkslieder der Ehsten“ (Lunastatava neiu laul). Originaal Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis: EKÜ f 232 f 2, 69 (327).

Neusi sihikindla ja järjepideva töö tulemusena valmis tema koostatuna ja tõlgituna esimene eesti rahvalaulude antoloogia „Ehstnische Volkslieder“ I-III (1850-1852, http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&eid=12049&tid=177). Selle koostamise ajajärku 1840. aastatesse jääb rahvalaulu uurimise seisukohalt huvipakkuv kirjavahetus Fr. R. Kreutzwaldiga (vt Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, Tallinn 1956; Roll 1992: 51).

2.4. Lisa: Talurahva kujutamine 1840. aastate kunstis

Tõenäoliselt 1840. aastatest pärinevad Theodor Gehlhaari (1805-1871), Põhja-Lätis pärit kunstniku Eesti elu kujutavad litograafiad sarjast „Charakteristische Szenen aus dem Bauernleben in Ehst- und Livland nach der Natur und auf Stein gezeichnet von Th. Gehlhaar und gedruct in der Litographie von G. F. Schlater. Reval, Verlag der Buchhandlung Georg Eggers“ (Iseloomustavaid stseene Eesti ja Liivimaa talurahva elust, looduse järgi kivile

joonistanud Th. Gehlhaar). (Vaga 1976: 50-51). (Vt ka Eesti Kunstimuuseumi Digitaalarhiivi: http://digikogu.ekm.ee/ekm/authors/author_id-677.)

Theodor Gehlhaar. Kiigel („Die Schaukelnden"). „Esiplaanil on kujutatud mäenõlvad, taamal avaneb vaade Viimsi mõisa juurest Pirita kloostri varemetele, mererannale ja Tallinnale. Mäenõlvakule on püstitatud kiiged. Esimesele kiigele on asunud tütarlapsi ja poisse. Kaks noorukit on tegevuses kiige käimalükkamisega. Teisel kiigel tegutseb julge meisterkiikuja, kes on juba kiigevõllist üle jõudmas" (Vaga 1976: 51).

Theodor Gehlhaar. Tanutamine („Das Aufsetzen der Haube"). „Tähtsamaks tseremooniaks eesti pulmades oli tanutamine. Vaate keskseks figuuriks on toolil istuv õnnelikult naeratav noorik, kellele vanem naine asetab pähe tanu. Nooriku taga seisab salkkond tütarlapsi ja naisi. Naiste kõrval on meeste grupp, mille keskseks figuuriks on värske abileumees. Temale jagab kavala näoga vanamees isalikku õpetust, mida äsja abiellunu kuulab muigel näoga" (Vaga 1976: 52).

2.5. Fr. R. Kreutzwald ja kultuurisild

Avaldatud artiklina: Jaago, Tiiu 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwald and the Cultural Bridge. Artiklite kogumikus „Studies in Estonain Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History", ed by Kristin Kuutma, Tiiu Jaago, Tartu:Tartu University Press, pp 19-36.

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803-1882) sündis Põhja-Eestis Kadrina kihelkonnas. Tema eesti päritolu isa ja ema olid poja sünni ajal mõisa teenistuses, aasta hiljem sai isast aidamees. 1815. aastast algas Kreutzwaldi õpingute aeg. 1823. aastal sooritas ta koduõpetaja eksami ning töötaski mõned aastad koduõpetajana, alguses Tallinnas, hiljem Peterburis. 1826 õnnestus tal alustada õpinguid Tartu ülikoolis arstiteaduse alal. 1833. aastal toimus tema elus mitu olulist sündmust: ta lõpetas ülikooli, abiellus ja sai tööd Lõuna-Eesti väikelinnas Võrus, kus ta töötas 1877. aastani. Elu viimased viis aastat elas ta tütre peres Tartus. Tartusse Raadi

kalmistule on ta ka maetud. Kreutzwaldi lapsepõlv möödus eestikeelses keskkonnas. Alates koolist liikus ta lähemale saksakeelsele keskkonnale. Kuna ta oma uue seisuse kohaselt abiellus saksa päritolu naisega, sai tema kodukeeleks saksa keel. Teenides igapäevast leiba arstina, sai Kreutzwald kuulsaks eesti rahvuseepose "Kalevipoja" autorina ja eesti laste jaoks oma muinasjuttudega. Oma loomingu kaudu kuulub Kreutzwald eestikeelse kirjanduse loojate - "kirjameeste" - teise põlvkonda, viies edasi eelkäijatest valgustajate (näiteks August Wilhelm Hupel[5], Otto Wilhelm Masing[6]) tööd eestikeelse kirjavara loomisel ja levitamisel. Kreutzwaldi teenete hulka kuuluvad eeltoodule lisaks sellised tööd nagu eestikeelse kirjakeele stiili ja terminoloogia kujundamine, pärimustekstide kogumine ja töötlemine avaldamiseks, rahvalaulutekstide stiilianalüüs ja pärimuskeskkonna kirjeldused.

Kreutzwald vahendas eesti pärimusmaastikku baltisaksa haritlastele ja ühtlasi kujundas ta pärimuskultuuri uurimise orientiire eestlastele. Siinjuures on oluline kultuuripärand Kreutzwaldi kirjavahetus kaasaegsete nii baltisakslastest kui ka eestlastest haritlastega.[7]

Just eelloetletud põhjustel võib Kreutzwaldi tööd mõista kui silda eesti- ja saksakeelse kultuuriruumi vahel ning kui silda pärimuse ja seda uuriva teaduse vahel. Kuidas ta selleni jõudis? Järgnevas ülevaates püüan esitatud küsimusele valgust heita Kreutzwaldi autobiograafia[8] ja tema aega iseloomustavate tekstide abil. Pikemalt analüüsin Kreutzwaldi

---

[5] A. W. Hupel (1737-1819), lõpetanud Jena ülikoolis teoloogiaõpingud, tuli 1760. aastal Riia kaudu Eestisse, kus töötas alul Äksis ja hiljem Põltsamaal pastorina. 1805. aastast alates tegutses Paides. Tema publitsistlikkust tegevusest on Eesti kultuuriloo seisukohalt olulised: (1) Peter Ernst Wilde koostatud talurahvale mõeldud tervishoiuteemalise seeriaväljaande "Lühike õpetus…" tõlkimine eesti keelde, "Lühikest õppetust…" ilmus Põltsamaal ajavahemikus 1766-1767 (uuesti 1976) 41 numbrit ja seda väljaannet on peetud eesti ajakirjanduse alguseks; (2) "*Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörtebuch*", Riia, 1780; (3) "*Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*" I-III, Riia, 1774-1782. Lisaks eeltoodule on Hupel saatnud eesti rahvalaule Herderile. Need laulud on avaldatud 1778. aastal Herderi rahvalaulude kogus "*Volkslieder*" ("*Stimmen der Völker in Liedern*"). Need on ühed vanemad eesti rahvalaulu kirjapanekud (alla kümne tekstiüleskirjutuse on teada 17. sajandist, enamik laule on kogutud siiski 19. sajandi lõpul).

[6] O. W. Masing (1763-1832) on pärit Eestist, õppis 1783-86 Halle ülikoolis teoloogiat, töötas Põhja-Eestis Lüganusel ja Viru-Nigulas, hiljem Lõuna-Eestis Äksis pastorina. Eestis tuntakse teda kui meest "kes kinkis eestlastele "õ" tähe". Tema tööde hulka kuulub eelkõige eestikeelsete kooliõpikute koostamine: aabitsad (1795, 1821, 1823), matemaatika ("Arvamise-Raamat" 1823); ilmaliku kirjavara – raamatud, lehed, kalender – koostamine ja avaldamine ("Pühapäeva Vahelugemised" 1818; "Maarahva Nädala-Leht" 1821-23, 1825; "Maarahva Kalender" 1823-26).

[7] Kirjade originaalid, pärit ajavahemikust 1833-1882 asuvad suures osas Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Eesti keelde tõlgituna on need avaldatud Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuse kuues köites (1953-1976), osalt kordustrükina.

[8] *Curriculum vitae*: käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis EKLA f 64, m 1:4. Eestikeelses tõlkes avaldatud Kreutzwaldi 150. sünniaastapäevale pühendatud Kreutzwaldi artiklite (tõlke)kogumikus "Maailm ja mõnda" 1953: 5-8. Kogumiku toimetaja märkuse kohaselt on autobiograafia kirjutatud veel Võrus, siis ilmselt enne 1877. aastat, oletatavasti umbes 1864. (Kreutzwald 1953: 460). Kogumik ilmus Stalini surma-aastal, s.t.

kirjutist ühe diskussiooni raames, mis ilmus 1844. aastal kohalikus (Tartu) baltisaksa nädalalehes *Das Inland*.[9] Selles kirjutises ilmnevad eelloetletud aspektid kompaktselt koos.

Elu- ja ajalooline taust

Fr. R. Kreutzwald alustab autobiograafiat oma päritolu tutvustamisega:

Olen sündinud 14. detsembril[10] *1803 Jõepere mõisas Kadrina kihelkonnas Rakvere lähedal. Järgmisel aastal kolisid minu vanemad Kaarlisse, kus mõis kuulub Rakvere, talurahvas aga Jaakobi koguduse kirja. Seal elasin oma poisikesepõlve-aastad, õppisin varakult emakeelt lugema ja astusin 1815. a. teisel semestril Rakvere algkooli, ilma et sõnakestki saksa keelt oleksin osanud.*

Autobiograafia on kirjutatud saksa keeles, mida ta 1815. aastal oma märkuse kohaselt "sõnakestki" ei osanud. Miks keeleküsimus kohe tema eluloo alguses niimoodi esile kerkib? Kreutzwald pärineb eestlaste hulgast, kes tema sünni ajal olid veel valdavalt pärisorised talupojad. Alles pärisorjuse kaotamise järel 1816[11] sai võimalikuks nii perekonnanimede panek 1835. aastal[12] kui ka vaba liikumine mõisa piirest välja. Kreutzwaldi saatus oli aga pisut erinev: tema isa oli saanud "vabakirja ustava teenimise eest" ja kohe ka "priinime" ning liikumisvõimaluse teistest varem, 1815, mis oli ühtlasi Kreutzwaldi kooliaja alguseks (Suits 1953: 115).

Millised tegevusvõimalused olid tolleaegses ühiskonnas eesti soost noormehel, kes ei olnud enam talurahva esindaja ega jätkanud oma teed talus? Ta pidi **õppima** muud **ametit**. Eesti keele tolleaegsed funktsioonid ei ületanud külaelu ja lihtrahva elu tasandit. Kohalik haridus-

---

repressioonide ajajärgul, mis peegeldub toimetajate ja kommenteerijate "peitmises", kuna Nõukogude eelsel ajal alustanud uurijatena olid nad rohkemal või vähemal määral nüüd repressioonide ohvrid.

[9] *Das Inland* – saksakeelne nädalaleht, mis ilmus Tartus aastatel 1836-1863. Lehes ja selle lisades avaldati mh materjale Eesti ajaloo ja kultuuri kohta.

[10] Gregoriuse kalendri järgi 26. detsembril (Gregoriuse kalender hakkas Eestis kehtima veebruaris 1918).

[11] Talurahva seadustega 1816 kaotati pärisorjus Põhja-Eestis (Eestimaa kubermangus) ja 1819 Lõuna-Eestis (Liivimaa kubermangus).

[12] Eestis pandi talupoegadele perekonnanimed peamiselt 1820.-30. aastatel, üksikul juhul varem (Kanepi 1809). Põhja-Eestis, Kreutzwaldi kodukandis pandi perekonnanimed viimases järgus, 1835. aastal. (Must 2000: 51-56).

ja ametikeel oli saksa keel. Seega, sotsiaalse seisundi muutumine tähendas ka teatavat keelevahetust.[13]

Kreutzwaldi vanemad proovisid pojast koolitada kaupmeest, kuid, nagu Kreutzwald ise kirjutab: "aasta pärast leidis minu peremees, et mul kaupmeheametiks põrmugi annet ei olevat (jumal õnnistagu tema äratundmist!)". Pöördeliseks sündmuseks nii Kreutzwaldi käekäigus kui ka kujundatavas hariduselus näikse olevat eestikeelse koolivõrgu loomise plaan: otsiti noormehi, kes võiksid õpetajaametit pidada.

Sel ajal kui edasi tagasi mõeldi, missugune amet minu jaoks kõige parem oleks, sõidab ühel päeval ukse ette misjonär Genge, jutustab, et temale olevat Eestimaa koolide-direktor ülesandeks teinud leida kolm tublit eesti soost noormeest, kes Tallinnas Tolli mõisa asutatava seminari[14] õpetajaks tulevat välja koolitada.

Leitakse paar noormeest, üks neist Kreutzwald. Ka siin tuleb esile keeleprobleem, kuid eeltoodust pisut ideoloogilisemas plaanis:

Vana Keila praost Holtz[15], omal ajal tuntud kui suur keelemees ja kuulus kirjanik, oli eesti keele õpetamise oma peale võtnud [---], tuupis meile Stahli grammatika[16] pähe ja andis kirjalikke töid üles; tema parandused olid klassikalised, mis vähegi rahvapärast sisse lipsanud, kustutati maha, meie pidime karmilt kirjakeele järele käima.

---

[13] Otto Wilhelm Masing (vt viide 2) väidab, et saksakeelne õpetus on "meie maa[le] ja tema rahva[le] ütlemata kahjuks", kuna see annab kuluka hariduse, kuid tulemus talulapsele on, et ta "talupojaks ega saksaks ei kõlba". Sel põhjusel on oluline, "et ülemvalitsus seda võtkas kuulda ", et talurahva jaoks on vaja eestikeelseid kihelkonna- ja vallakoole ning vastavalt ka pädevaid õpetajaid. Kui talulaps õpib koolis lugema ja rehkendama nii, et ta suudaks oma talu majandada ja Jumalasõnast aru saada, siis on temal "õppimise ja õpetuse hind ja tasu käes". (Maarahva Nädala-Leht nr 18, 6. mai 1825, lk 137-139.)

[14] Talurahvale mõeldud koolivõrgu väljakujundamine ja sh kõnesolev vajadus valmistada ette õpetajaid on seotud 19. sajandi alguse koolireformiga. Tolli mõisa asutatav kool - Kuuda seminar - hakkas tööle alles 1854 ja Kreutzwald selles koolis ei töötanud. Kuuda seminar suleti 1887. aastal venestamislaine ajajärgul: valitsusvõim nõudis seminari töötamist vene keeles, kohalik omavalitsus - baltisaksa aadlikest koosnev rüütelkond, kes kooli rahastas, keeldus vene keelele üle minemast (Aarma jt 2004: 77.)

[15] Otto Reinhold Holtz (1757-1828) Keila pastor ja 1800. aastast Lääne-Harjumaa praost. Oli seotud nii 1816. aasta talurahva seaduse väljatöötamise kui ka rahvakoolide asutamisega. Literaadina on tema töö seotud nii seadustekstide kui ka näit arstiteaduslike tekstide tõlkimisega eesti keelde. Lisaks tuntakse teda ka eestikeelse ilukirjanduse viljelejana.

[16] Heinrich Stahli koostatud eesti keele õpik ja sõnastik "*Anführung zu der Ehstnischen Sprach*" (ilmus Tallinnas 1637) sai aluseks esialgsele eestikeelsele kirjakeelele (vt lähemalt: Pahtma 1998). Stahli saksa ja ladina keelel põhinev eesti keele grammatika oli kaanoniks kirikukirjandusele veel kolmsada aastat pärast ilmumist, kuid sattus vastuollu kirjakeele kujundamise uute suundadega ning minetas oma senise tähenduse 19. sajandil.

Keeleseosed ja suhtumised keelekasutusse on eesti identiteedi seisukohalt siiani aktuaalsed ja ajuti valulised, näiteks võõrvõimu ja sundusliku keelevahetuse ajastul. Teen siinkohal vahelepõike nõukogude ajast pärit ilukirjanduslikku jutustusse "Kahe kaotsiläinud paberi lugu" Jaan Krossilt (1972: 117-135). Selles esitatakse Kreutzwaldi ja tema autobiograafias mainitud pastor Holtzi kujuteldav suhe keele ja identiteedi kontekstis. Autor kõrvutab jutustuses kaht noore Kreutzwaldi kirjutatud teksti: pastor Holtzile adresseeritud tänusõnu, kirjutatud saksa keeles, "sest oli talutavam, kui Holtzi-härra parandas teda oma ja mitte t e m a emakeeles); ja eestikeelset kohalikult talupojalt kuuldud rahvajutu ülestähendust Kalevipojast. Holtzile adresseeritud "paberi" saatus on esitatud lõpetatuna: "Siis viskas ta [Holtz] kirja paberikorvi ja pomises: "*Lunatiker*…". Teine tekst - märkmed Lohusalu ranna Kalevipoja kivi kohta - uppus Jaan Krossi visioonis küll Neeva jõkke, kuid tuleb tekstina (küll mitte paberina) kultuurilukku tagasi : "Kümned, sajad mitmesugused korvid… Nende seas ka kodukoolmeistri pajuvitstest punutud reisikorv, milles Ohulepal kootud koduvillastesse pükstesse oli keeratud puukaantega märkmik andmetega Kalevipoja kivi kohta Lohusalu rannas. Nii juhtus, et isegi dotsent Laugaste selle kivi olemasolust alles mullu suvel kuulda sai." (Kross 1971:134.)

Jaan Kross kirjeldab selles loos Kreutzwaldi neil päevil, mil too on otsustanud sõita Peterburi, et võtta vastu seal koduõpetaja koht. Kreutzwald ise kirjutab oma valikust tunduvalt argisemalt:

[1824 ---] läksin Peterburisse, kus mulle üht koduõpetaja kohta oli pakutud, tolle aja olude kohta suurepärase palgaga - 600 paberrubla aastas - ja kõik prii. [---] Peapõhjus oli, et ma ikka veel lootsin kuidagiviisi studeerida. Raha kokkuhoidmine ei tahtnud Peterburis hästi korda minna, ma pidin endale uued riided muretsema, sest vanade, Tallinnast kaasavõetud kulunud hilpudega ei tohtinud ma ennast näidata, teenrid olid kõik uhkemini riides. Kindla otsusega meditsiini studeerida andsin ma 1,5 aasta pärast oma koduõpetaja koha käest ära, tahtsin kroonustipendiaadina meditsiinilis-kirurgilisse akadeemiasse astuda, kuid minu maksualuse seisuse[17] *tõttu tõrjuti mind tagasi. Nõnda tulin ma siis Tartusse ja 1826. a. jaanuaris võeti mind [ülikooli] vastu.*

[17] Kõige madalam maksualune seisus oli talupojaseisus (tuli maksta riigile nn pearaha). Ülikooli lõpetanud haritlane sai maksuvabaks.

Edasi kirjeldab ta 1830. aastate alguses levinud kooleraepideemiat, mis andis talle - nüüd juba noorele arstile tööd nii Riias kui ka Lõuna-Eestis ja tagas väikese sissetuleku. 1833. aasta sügisel andis ta ülikoolis eksami ja ülikooli lõpetamise järel asus tööle Võrru. Siinkohal lõpetab Kreutzwald oma eluloo:

Kui me kõik lühidalt kokku võtame, siis tuleb vana lugu: ta elas, võttis naise ja suri.

Just need, eluloos kirjeldamata, eriti 1840.-1860. aastatel tehtud töö lõi pinnase, millest on lähtunud tema biograafid, eelkõige Gustav Suits (soome keeles 1953, eesti keeles 1984) ja Endel Nirk (1968), aga loomulikult ka tema tööde uurijad, eelkõige August Annist (artiklid ja monograafiad 1930.-1960. aastateni, tervikuna avaldatud 2005).

Kirjeldatud ajalooperioodi (19. sajandi esimene pool) iseloomustab Ea Jansen kui konfliktide aega: "Talurahvarahutused ja tsarismi tsentraliseerimistendentsid hävitasid baltisakslaste senise vanakoloniaalse kindlustunde, nende traditsioonilise argikultuuri idüllilise vaikelu." Majandusreformidega paralleelselt kujunes kohaliku ühiskonna vaimuelu: "Arenes välja baltisaksa intelligents, kelle hulka oma hariduse ja töötraditsioonidega kuulusid ka sellised eesti päritolu haritlased nagu Faehlmann ja Kreutzwald." (Jansen 2004: 151.) Ka viimati toodud väites võib näha teatavat konflikti: ühelt poolt võib kohalikku haritlaskonda mõista kui sotsiaalselt ühtset kihti, teiselt poolt aga ühinesid selles erinevat (etnilist) päritolu inimesed. Öeldu ei ole tähtis mitte üksnes selle tõttu, et varem oli niisugune areng üldiselt mõeldamatu, vaid ka selle tõttu, et hoolimata hiljuti tekkinud ühtsusest kanti endas erinevaid traditsioone, omati erinevaid võimalusi ja esindati rohkem või vähem ka erinevaid tulevikuvaateid. Erineva päritolu haritlaste koostöö 19. sajandi keskel võis osutuda viljakaks (nagu allpool kirjeldatav Neusi ja Kreutzwaldi oma), kuid võis ka tekitada suhtlusjahedust või usaldamatust (nagu allpool kirjeldatav arutelu *Das Inland´*is). Etnilise päritolu ja haritlaskonna suurem kattumine (ja eesti ning baltisaksa suurem eraldumine) toimus Kreutzwaldi elu viimasel perioodil eesti rahvusliku ärkamise ajastul, kui aktiivselt asus tegelema juba kolmas eesti "kirjameeste" põlvkond (Jakob Hurt ja kaasaegsed).

Kreutzwaldi tööst rahvaluule alal

Kui Kreutzwald kommenteerib 1848. aastal estofiilist rahvaluuleuurija Alexander Heinrich Neusi[18] palvel oma kodukandi Kadrina pastori Arnold Friedrich Johann Knüpfferi[19] kogutud eesti rahvajutte, tunnistab ta, et need on kahvatud varjud sellest, mida ta ise lapsepõlvest mäletab:

Niipalju kui ma nüüd Knüpfferi ennemuistsete juttude kogu Teie [Neusi] publikatsioonide põhjal tunnen, siis leian ma neis kõigis tuttavate ennemuistsete juttude kõhnu äärejooni, kuna loomulikud jooned ja ehted täiesti puuduvad. (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, 1956: 79.)

Kirjas tuleb esile ühelt poolt tolleaegne huvi eesti (maarahva) keele vastu (Neus ja Knüpffer), teiselt poolt aga selle keele sügavam tundmine (Kreutzwald). Tuleb rõhutada, et nii A. H. Neusi kui ka A. F. J. Knüpfferi töö eesti folkloristikas on kõrgelt hinnatud. Eesti rahvaluuleteaduse ajaloo uurija Eduard Laugaste kirjutab: "A. F. J. Knüpfferi pärandiks pole ainuüksi ümmarguselt 500 originaalset regivärsiteksti, hulk muinasjutte ning rohkesti kirjutisi Rosenplänteri "Beiträge´s"[20] jm., vaid ka vaimselt virgutavad mõjud oma kaasajale" (Laugaste 1977: 421). "[Neus on] esimeste teaduslikkude uurimuste autor eesti mütoloogia käsitlemise alal, esimeste ülevaateartiklite kirjutaja eesti rahvalaulude sisust ja vormist, esimene eesti rahvalaulude tekstoloog ning laulude kommenteerija - sellisena tunneme seda väsimatut töömeest, kelle eesmärgiks oli tõde rahvast, kelle maal ta elas ja töötas ja kellesse ta suhtus siira poolehoiuga" (Laugaste 1970: 146). Viimati tsiteeritud lauses on muu hulgas esil ka tõsiasi, et tajutakse piiri "oma" ja "võõra" vahel. See tuleb esile neutraalsel pinnal: Kreutzwald mõistab eestikeelseid tekste kogu nende tähendusrikkuses, mida ei saavuta inimesed, kelle emakeel eesti keel ei ole. Kuid siin on ka aimatav teine tasand: "tõde rahvast, kelle maal ta elas". Mõlemad kõnesolevad baltisaksa päritolu mehed on sündinud Eestis, kuid nii 19. sajandil kui ka nõukogude ajal, mil Eduard Laugaste oma seisukohad kirja pani, tajuti, et see maa kuulub põlisrahvale ja mitte siia hiljem mujalt tulnud võimu esindajatele. Tulen

[18] A. H. Neus (1795-1876) õppis Tartu ülikoolis 1814-17 usuteadust, kuid huvitus filosoofiast ja keeleteadusest. Töötas peamiselt koolides, 1821. aastast Lääne-Eesti väikelinna Haapsalu kreiskooli inspektorina, kuid raske silmahaiguse süvenedes pidi ametist loobuma ja 1841. aastast asus Tallinna, kus pühendus eesti rahvaluule avaldamisele ja uurimisele.

[19] A. F. J. Knüpffer (1777-1843), sündinud Eestis, õppis ta Jena ülikoolis teoloogiat ning töötas õpingute lõppemise järel Eestis koduõpetajana, 1800. aastast Kadrina pastorina. Ta kogus eesti rahvaluulet peamiselt eesti keele tundmaõppimise eesmärgil, kuid estofiilina ka uuris eesti keelt, pärimust ja ajalugu. Tema rahvalaulude käsikirjaline kogu 19. sajandi esimesest poolest on hinnatav oma ulatuse (poolsada teksti) ja terviklikkuse poolest.

[20] Johann Heinrich Rosenplänter (1872-1846) andis Pärnus aastatel 1813-1832 välja kirjanduslikku, keele- ja rahvateaduslikku ajakirja *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*.

selle mõttelaadi juurde tagasi kolmandas alalõigus, siinkohal aga naasen Kreutzwaldi töö juurde.

Ehk just tänu Neusi palvele kommenteerida Knüpfferi poolt kirjapandud muinasjutte jõudis Kreutzwald oma muinasjutukoguni[21], mis kuulub juba ligi poolteist sajandit eesti laste lugemisvarasse. Kindlasti aga jõudis A. H. Neus eesti rahvalaulude kakskeelse antoloogia[22] avaldamiseni 1850. aastal tänu Kreutzwaldile. Neus, osates küll teatud määral eesti keelt, ei suutnud tõlkida kujundirikast regilaulukeelt. Just selles vallas, kuidas tõlkida regilaulu kujundit saksa keelde, on eriti rikkalik varamu Kreutzwaldi ja Neusi kirjavahetus aastatest 1847.-1848. Järgnevalt üks näide tõlkeraskustest:

*Tänavuaastases "Inlandis" [---] on ühe Knüpfferi kogust võetud eesti laulu "Abielurikkuja" tõlge, mille originaali ma küll ei tunne, aga äratoodud teise värsi (*kannaksin mina Kalevi*) põhjal otsustades peaks esimene kõlama:* Oleksin mina Olevi *(?). Tõlkes käivad need mõlemad värsid nõnda:*

Gerne wär´ ich Ollewi,
Träg´ein Kleid (?) des Kallewi, jne.

Ja ühes ääremärkuses tähendatakse täiesti õigesti, et siin on mõeldud hiidusid Kaleveid. Igatahes, - kuid siin ei sihita mitte tema ihukattele, vaid tema isiku suurusele (hiiglapikkus), toodud värsid oleksid sõnasõnalises tõlkes:

Könnte ich zum Olaus werden (või: mich verwandeln)
Erreiche die Grösse des Kallewi, dann jne.

Sõna kandma *tarvitatakse juba igapäevases elus pikkusemäära äratähendamiseks, nagu näit.* ei kanna pikkust - *ei anna mõõtu välja; [---]* (Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA f 63 m 6:1, lk 24. Tõlge eesti keelde avaldatud: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II 1956: 30-31.)

Eduard Laugaste on Neusi ja Kreutzwaldi kirjavahetust hinnanud järgmiselt: "On tähelepandav, kuidas sidemete tihenemine Neusi ja Kreutzwaldi vahel ergutas viimast intensiivsemale tööle rahvaluule alal. Neusi poolt esitatud küsimused nõudsid Kreutzwaldilt oma teadmiste väljatoomist ning täiendavate andmete hankimist ja nende sõnastamist." (Laugaste 1970: 95.)

Eestikeelsele lugejale esitab Kreutzwald rahvaluulekogumise üleskutse: 1843. aastal avaldab ta rahvavalgustusliku raamatu "Sipelgas", kus mitmete õpetuste ja soovituste seas (nagu

[21] "Eesti rahva ennemuistsed jutud" (1866) sisaldab 43 muinasjuttu ja 18 muistendit.
[22] Neusi koostatud *"Ehstnische Volkslieder"* on esimene eesti rahvalaulude antoloogia. Selles on avaldatud nii eestikeelsed originaaltekstid (119 laulu, mõnedest mitu varianti) kui ka nende tõlked saksa keelde. Lisaks on iga laulu juures saksakeelne kommentaar ning antoloogial on eesti rahvalaule üldiselt iseloomustav saksakeelne saatesõna. Antud juhul on aga eriti oluline, et Neus pühendab oma töö "kõrgelt austavalt ja tunnustavalt oma sõbrale Dr. Fr. Kreutzwaldile".

naistele soovitab ta teha näputööd müügiks, pakub lugemist Ameerikast, soovitab ravimist külma veega ja leiva küpsetamisel kasutada põdra- ehk nõmmesammalt jne) on ka "üks küsimine":

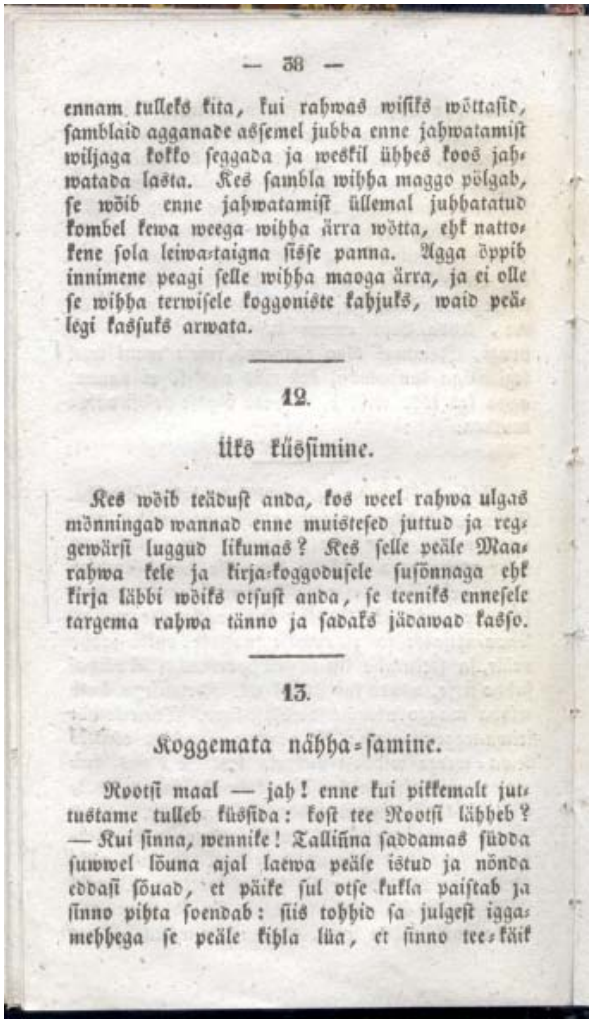

— 38 —

ennam tulleks kita, kui rahwas wisiks wöttasid, samblaid agganade assemel jubba enne jahwatamist wiljaga kokko seggada ja weskil ühhes koos jahwatada lasta. Kes sambla wihha maggo pölgab, se wöib enne jahwatamist üllemal juhhatatud kombel kewa weega wihha ärra wötta, ehk nattokene sola leiwa-taigna sisse panna. Agga öppib innimene peagi selle wihha maoga ärra, ja ei olle se wihha terwisele koggoniste kahjuks, waid peälegi kassuks arwata.

12.

Üks küsimine.

Kes wöib teädust anda, kos weel rahwa ulgas mönningad wannad enne muistesed juttud ja reggewärsi luggud likumas? Kes selle peäle Maarahwa kele ja kirja-koggodusele susönnaga ehk kirja läbbi wöiks otsust anda, se teeniks ennesele targema rahwa tänno ja sadaks jädawad kasso.

13.

Koggemata nähha-samine.

Rootsi maal — jah! enne kui pikkemalt juttustame tulleb küssida: kost tee Rootsi läbheb? — Kui sinna, wennike! Tallinna saddamas südda suwwel lõuna ajal laewa peäle istud ja nönda eddasi söuad, et päike sul otse kukla paistab ja sinno pihta soendab: siis tohhid sa julgest iggamehhega se peäle kihla lüa, et sinno tee-käik

Kreutzwaldi rahvaluuleüleskutse: Üks küsimine: esimene eestikeelne rahvaluule kogumise üleskutse aastast 1843 (Sipelgas, I)

Kes võib teadust anda, kas veel rahva hulgas mõningad vanad enne muistsed jutud ja regivärsi lood liikumas? Kes selle peale Maarahva keele- ka kirjakogudusele suusõnaga ehk kirja läbi võiks otsust anda, see teeniks enesele targema rahva tänu ja saadaks jäädavat kasu. (Kreutzwald 1843: 38.)

1861. aastal, viis aastat enne oma muinasjutukogu ilmumist kirjutab ta oma valgustusliku raamatu "Sipelgas" teises osas rahvaluule seisukorrast kaasaegses ühiskonnas: „*Meie uhked ja nõukamad talumehed põlgavad juba ammugi oma vanemate päranduse ära, mispärast varanduse riismed karjapoiste ja vaeslaste kätte langesivad. Meie targemad eestlased ütlesid otsegu juttude sõimuks: see on tühi karjapoiste lori!“ Õpetatud meeste hulgas* aga olevat see materjal väärtustatud ja aeg on see väärtustada ka maarahval enesel, märgib Kreutzwald samas. Lisab, et ta ise on "Kalevipoja" valmis saanud ja nii on ta ühe osa *vanavarast* kogunud ja korraldanud. Kalevipoja-jutud olid enne seda, ikka Kreutzwaldi sõnutsi: *kui lagunenud hoone, kus olid vaid ahjuvaremed. Kui neid laiali kantud palke kokku veeti, jäi ikka osa tükke*

puudu. Kreutzwald läks ise *eesti metsa puid raiuma, metsamehed ei võinud teda keelata,* sest *mets* oli Kreutzwaldi oma. Lõpuks on *Jumal õnnistanud* Kreutzwaldi tööd*, sest "Kalevipoeg" seisab tervena ja uuena katuse all.* Nii kirjutab ta oma tööst ja rahvaluule kogumise eesmärkidest. Järgneb taas rahvaluule kogumise üleskutse - *kel veel tükke, toogu need* Kreutzwaldile, küll tema need hoonesse paigale asetab. (Kreutzwald 1861: 23-33.) See on teine eestikeelne rahvaluulekogumise üleskutse. Nagu eelminegi ei tekita ka see veel suurt vastukaja, kuid ometi loob pinnase 19. sajandi lõpu rahvaluule suurkogumisele üleskutsete abil - kogumitraditsioon, mis kestab edukalt tänapäevani.

Kreutzwaldi vaadete kujunemist on vaadeldud saksa filosoofia ja kirjanduse kontekstis. Nii Kreutzwaldi kui ka eesti rahvaluule kogumise väljakujunemist üldse on seostatud Johann Gottfried Herderi vahetu mõjuga. Endel Nirk sõnastab selle järgmiselt: "Veelgi olulisemalt on Kreutzwaldi vaateid ja püüdlusi mõjutanud need ideeimpulsid, mis lähtusid saksa rahvuskirjanduse tekkeperioodi teiselt suurkujult Herderilt [T. J. tsitaadi eelselt oli juttu G. E. Lessingist]. Jäägu meie jaoks seda estafeti edasiandmist sümboliseerima seik, et Kreutzwald oli sündinud samal aastal kui suri Herder - eesti rahvaluule esimene kultuurimaailma avalikkuse ette viija." (Nirk 1986: 265; Herderi mõju eesti folkloristika kujunemisele vt ka Undusk 1995). [23]

Kreutzwald kirjutab mitmeid artikleid pärimuse osast inimeste elus: pulmakommetest 19. sajandi alguses, surmaga seotud toimingutest ja matusekommetest, usundist (kõik 1837), taevaskäijate jutlustest pärast 1812. aasta sõda (1846), rahvalaulust Setumaal (1848) jms. Ta ei kiida kõiki pärimusilminguid sobivaiks kaasaegsesse kultuuri ja on selles mõttes pärimuse kirjeldamisel valgustuslik kirjamees, mitte rahvaluulekoguja, kuid need andmed pärimuskultuurist on praeguse uurija jaoks asendamatud oma konteksti tiheduse ja ajaloolise mõõtme tõttu (andmed esitatakse pärimuse toimimise keskkonnas 19. sajandi alguses, lõviosa kogutud pärimusandmeid pärineb 19. sajandi kolmandast ja eriti neljandast veerandist). Kuid Kreutzwald sekkub ka uurimuslikesse aruteludesse. 1844. aastal ilmub nädalalehes *Das Inland* poleemika Aruküla koobaste tekke- ja kasutuse kohta. Sellest järgnevalt pikemalt.

[23] Herderi tähendus eesti rahvaluule uurimisel seostub ennekõike 1778. aastal avaldatud rahvalaulukoguga "*Volkslieder*" ("*Stimmen der Völker in Liedern*"), kus on avaldatud ka kuus eesti rahvalaulu, mille Herder suuremas osas sai A. W. Hupelilt (vt viide 1). Ilmselt sellele seosele – eesti rahvalaulude tunnustamine ja avaldamine – tsiteeritud lauses Herderi ja Kreutzwaldi seotusest vihjataksegi.

Kreutzwald rahvajututraditsioonist kui ühest võimalikust ajaloo uurimise allikast

Kohaliku nädalalehe *Das Inland* 1844. aasta 41. numbris kirjeldab ajaloolane Friedrich Karl Hermann Kruse oma uurimisretke Tartu lähedal Emajõe ääres asuvate Aruküla talude juures asuvate liivakoobaste[24] "mõistatuse" lahendamiseks. Praegu on raske öelda, miks Tartu avalikkus hakkas nende liivakoobaste vastu huvi tundma just siis, kuid ilmneb, et need olid kõneaineks saanud äsja. Sada aastat hiljem nimetavad Kreutzwaldi (tõlke)artiklite kogumiku "Maailm ja mõnda" kommentaaride koostajad tolleaegset tähelepanu lausa sensatsiooniks (Kreutzwald 1953: 468). Kreutzwald ise väidab, et eestlaste seas tunti Aruküla koopaid ennegi ja mingit avastuslikkust nende koobastega seoses eestlaste jaoks just tol ajal - 1840ndail - ei olnud.

Kruse kuulub aga baltisakslasena "avastajate" hulka ning ta kirjeldab, kuidas temalt on küsitud Aruküla koobaste päritolu kohta: kas Aruküla koopad on hilistekkelised; mis ajast on nad pärit; mis funktsioon neil on olnud. Kuna ta ei oska neile küsimustele vastata, süveneb ta arhiivimaterjalidesse ja kirjandusse, alates Henriku Liivimaa kroonikast (13. sajandi algusest) lõpetades A. W. Hupeli raamatutega (18. sajandi lõpust). Ka on ta küsitlenud kohalikku talumeest, kes oli ta juhiks koobaste uurimise juures. Tulemus: neist allikatest vastust ta ei leia.

Järgnevalt proovib ta leida lahendusi mujal leiduvate analoogiliste nähtuste abil, pakkudes välja mitmeid võimalusi. Näiteks, tegemist võiks olla ohvripaigaga. Tuge selleks oletuseks pakuvad nii Liivi- kui ka Kuramaa, kus sarnastel koobastel on pühapaiga tähendus. Kruse nimetab selliseid ohvri/pühakohti Egiptusest ja Indiast kuni Põhjamaadeni, minevikust kuni kaasajani, s.o 19. sajandi Siberis "paganlike rahvaste" juures (*von den abergläubischen Volk*). Kirjandusest loetu pakub aga Krusele võimaluse mõista Aruküla koopaid hoopis kui paganlike hõimude elupaiku. Veel ühe seletusviisi toob ta esile, see on motiiv maa-alusest käigust Tartu Toomemäele, kus asunud nunnaklooster. Selline järeldus kujuneb Saksa kirjandusest pärit lähedaste juhtumite najal. Kõrvale ei jäta ta ka arvamusi, et koopad on

[24] Kõnesolevad tehislikud, praegu varisemisohtlikud liivakoopad asuvad Tartu linna piiril suhteliselt suurel alal. "Valge liivakivi, milles koopad asuvad, tungib osalt [---] maapinnale, osalt on kaetud ligi 2 m paksuselt põllupinna, moreen- ja punase liivakivikihiga. Koobastiku kõrguse määrab üldiselt liivakivi paksus." Osalt on koobaste kõrgus 1,8 m, suures osas on koobas läbitav siiski kummargil. Sammaste läbimõõt on ligi 1 m, sambad asuvad üksteisest 1-2 m kaugusel ja paiknevad üksteise suhtes korrapäratult. Lagi on võlvitaoliselt kumer, savipõrand on kuiv, kuid sealt ei ole leitud paksemat kultuurkihiti. Ajaloolaste poolt on need koopad arvele võetud kui muistne tehispelgupaik (erinevalt looduslikest pelgupaikadest nagu ligipääsmatud soosaared vms), samas väidetakse, et Aruküla koobastik on sellisena Eestis ainulaadne. (Laid 1925: 9-12.)

puhtloodusliku tekkega, kust talupojad võtsid liiva. Koht oli eriti sobiv veetee – Emajõe – läheduse tõttu, kuna sedakaudu oli ehitusliiva hea transportida. Kruse mainib ka võimalust, et tegemist võis olla kaupade ladustamise paigaga muinasaja kaubateel, mis viis jõge pidi Dneprile.

Kruse kontrollib eeltoodud oletusi võimalust mööda. Tuginedes oma praktilistele uurimustele väidab ta, et 13. sajandil ja hiljem – keskaegses Tartu linnaehituses telliste ja segu jaoks seda liiva kasutatud ei ole. Koopad on liiga suured selleks, et olla hilistekkelised liivavõtukohad. Ka märgib ta, et ilmselt ei tekkinud koopad liivavõtukohana, sest liiva ehitusmaterjaliks võetakse pigem ohutust karjäärist kui ohtlikest koobastest. Nii jõuab Kruse järeldusele, et Aruküla koopad on algselt olnud pühapaigad, mille hilisem funktsioon on muutunud: koobastest sai liivavõtukoht. (Kruse 1844a.)

Kruse arutelu jätkab Kreutzwald (1844a) sama ajakirja hilisemas numbris. Ta lähtub ühest Kruse pakutud oletusest, milleks oli, et need koopad võisid olla paganliku rahva elukohaks. Ent Kreutzwald teeb siin täpsustuse: mitte püsivaks, vaid ajutiseks elukohaks, seega siis asüülipaigaks. Oma allikatena tutvustab Kreutzwald muistendeid.[25]

Muistendid jaotab Kreutzwald kaheks: esmalt imede, ebamaise, maagilisusega seotud tekstid ja teiseks ajaloopõhjalised lood. See on rahvajutu ühe liigi seesmine jaotus alaliikideks, mis ei lähtu mitte saksakeelsest rahvaluule-terminoloogiast, vaid eesti oma pärimuse seesmisest loogikast. Niiöelda oma ainesele tuginevat rahvajutuliigitust kasutab Kreutzwald siiski vaid praktilises töös (mida kõnesolev *Inlandis* ilmunud artikkel ju esindab).

Aruküla koobaste teemal Kruse alustatud mõttevahetuse jätkamisel on Kreutzwaldi allikaiks eelnimetatusist ajaloopõhjalised tekstid. Kreutzwald toob välja järgmised teated: ajutisi pelgupaiku (e.k *pagu-urkaid*) ehitati vanal ajal (e.k *vanal ajal*) rahuajal, et see oleks kaitse naistele, lastele ja vanuritele, kui mehed sõjaväljal on; need asüülipaigad asuvad vee ääres, kuna koobastest väljatoodud liiv viidi vette, et ehitusjälgi vaenlasel näha ei oleks; neid koopaid kasutati peidupaigana, kuni tulid jälituskoread, Krewutzwaldi sõnutsi *nuhikoerad*. Oma tähelepanekutest teeb Kreutzwald kokkuvõtte: seega on Aruküla koopad algselt

[25] Saksa keeles kasutab Kreutzwald sõna "*Sagen*", eesti keeles ta alles otsib terminit. Esmalt (1857) nimetab ta nii muinasjutte kui ka muistendeid ühe ja sama väljendiga **"ennemuistsed jutud",** millest hiljem (1866) eraldab ta muistendid lisandiga "paiklikud" (**"paiklikud ennemuistsed jutud"**).

asüülipaigad[26], hiljem (pärast *nuhikoeri*) on need peidupaigaks vaid üksikutele inimestele, sh erakutele ja lähiminevikus on neist saanud liivavõtukohad.

Kruse (1844b) ei nõustu oma vastuses Kreutzwaldi seletusega, et veekogu lähedus koobastele - asüülipaigale - oli vajalik liiva kui ehitusmaterjali peitmiseks. Eeldus, et liiv viidi Aruküla koobaste juurest Emajõkke ei ole tema jaoks usutav, kuna selleks on jõgi liiga kaugel. (Seda Kreutzwald oma järgnevas vastuses ei kommenteeri.) Teiseks kahtleb Kruse lugude vanuses: kuidas Kreutzwald teab, et need lood ikkagi nii vanad on. Kreutzwald (1844b) vastab, et aru saada juttudes kõneldavate sündmuste vanusest, tuleb tunda eesti keelt, sest erinevates juttudes kasutatakse erinevaid ajamääratlusi: "ennemuiste" ja "vanal ajal" või "vana põlv".

Kõik ajaloolised sündmused, niipalju kui neid suulise pärimuse abil rahvamälestustes elab, märgitakse – kui nad just kõige vanemasse minevikku ei lange, – väljendusega "vana aeg", "vana põlv". Seevastu kõik, mis kuulub uduhalli esiaega või eelkristlikku ajajärku, kannab nimetust "ennemuistne aeg". (Kreutzwald 1844b.)

Ajamääratlus "vanal ajal" (*die alte Zeit*) või "vana põlv" ~vana põlve ajal (*die alte Generation*) on lihtsalt tõlgitavad. Teine ajamääratlus "ennemuistne" (*die Zeit vor Muine; graue Vorzeit*) seostub sõnaga "muinas-" ja tähistab eelajaloolist (eelkristlikku) aega. Kreutzwald ise tõlgendab Hupeli[27] sõnaraamatule tuginedes seda sõna hoopis huvitavalt: enne – *vor*; muine, s.o muu – *andere.* See on aeg, mil "noch keine andern fremden Völker hier angesiedelt waren, vor Ankunft der Fremden, in der Urzeit" (Kreutzwald 1844b). Me ei pruugi nõustuda Kreutzwaldi "ennemuistse" tõlgendusega (enne, kui muud/teised siia tulid), huvitav on aga see, et 1953. aastal (mäletatavasti veel repressioonide ajal) avaldatud Kreutzwaldi artiklite kogumikust "Maailm ja mõnda" jäetaksegi see Kreutzwaldi väide kõnesoleva artikli tõlkest välja. Nii Kreutzwaldi teravus kui ka selle väljajätmine nõukogude ajal kõneleb mõneti uutest, aga siiski korduvatest valupunktidest rahvuste, usalduse ja võimu suhetest Eestis. Rahvapäraste ajamääratluste seisukohalt on aga Kreutzwaldi tähelepanek märkimisväärne, nagu seegi, et Kreutzwaldi esitatud rahvajutuliigitus rajaneb tõsielu (aja) kujutamisele juttudes.

---

[26] Ülevaadet looduslikest ja tehispelgupaikadest vt näiteks "Ajalooline Ajakiri", 1925, nr-d 1-2.
[27] A. W. Hupel, "*Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörtebuch*", Riia, 1780.

Kokkuvõtteks

Kreutzwald tegutses ajal, mil ühiskondlikud arengud olid määratud konfliktidest (Jansen 2004: 151) ja samas oli see oluliste valikute aeg. Kreutzwaldi töös ilmnevad konfliktsed tagamaad pigem ühinemiste kui vastasjõududena: ühinevad nii teaduslikud kui ka valgustuslikud jooned, suunatus nii teaduspublikule kui ka lihtrahvast lugejale, oskus vahendada saksa kultuuriruumi eestikeelseid pärimustekste. Olulisem osa sellest tööst on alal säilinud kirjavahetuses, millest folkloristika seiskohalt on huvitavaim 1840. aastatest pärit kirjad A. H. Neusile.

Temalt pärinevad nii esimesed eestikeelsed rahvaluule kogumise üleskutsed (1843 ja 1861) kui ka selgitused rahvaluule väärtuslikkusest. Et nii kirjutada, oli vaja kujundada eestikeelset terminoloogiat ja vastavat stiili. Kreutzwaldi kasutatavad folkloristlikud terminid olid näiteks " vanavara", "ennemuistsed jutud", "paiklikud ennemuistsed jutud". Kreutzwaldi ajal ei ilmunud eestikeelset kirjandust kuigi suures valikus ega isegi mitte kuigi palju. Endel Nirk on näiteks välja toonud, et 1861. aastal, kui ka ilmus eestikeelne "Kalevipoeg", ilmus üldse 66 eestikeelset trükist. Ilmalikust kirjavarast lisandus eelnimetatule ja kalendritele veel lisaks Kreutzwaldi "Sipelgas" II, "Angervaksad" ja "Maa- ja mere-pildid" III. Teatud mööndustega olid ilmalikud kirjutised veel orelimänguõpetus ja üks misjonitööteemaline kirjutis (Nirk 1968: 269). Nii oli Kreutzwald paratamatult ka eestikeelse kirjanduse nii sõnavara kui ka stiili kujundajaid. Kirjas Sachssendahlile 24. veebruaril 1851. aastal selgitab Kreutzwald, et tema eesmärgiks on kirjakeel kõnekeelele võimalikult "sarnaseks vormida, ja kui rahvas minu keelest aru saab, siis hoolin mina meie õpetatud kukkede kiremisest koguni vähe" (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II 1956: 266). Nimelt üks paljudest tolle aja konfliktidest Eestis oli seotud nn vana ja uue kirjaviisi[28] valikuvaidlustega.

Kreutzwaldi töödest võib leida eesti pärimusjuttude seesmise liigituse, vastavalt sellele, kuidas tekst peegeldab jutustajate elukeskkonda kui reaalelu, ja, et selle liigituse väliseks märgiks on keeles peituvad võimalused, antud näites võimalused, kuidas eristada aegu.

[28] Kreutzwald läks oma töödes üle nn uuele kirjaviisile, milles kirjapilt viidi kokku häältusega. Nn vana kirjaviis pärines 17. sajandil loodud saksa ja ladina grammatikale (Stahli grammatika 1637) tuginevast kirjakeelest, mida kirikukirjanduses kasutati veel Kreutzwaldi kaasajalgi. Uus kirjaviis lähtus Eduard Ahrensi (1803-1863) eesti keele grammatikast "*Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes*" (I osa 1843 ja II osa 1853). Kirjaviiside konfliktile viitas ka Kreutzwald oma eluloos, kus ta kirjeldab end "vana Keila praost Holtzi" juures eesti keelt õppimas: ühelt poolt nõutud Stahli grammatika ja teiselt poolt keele rahvapärasus (vt viide 12).

Oma kirjanduslikus loomingus kasutab ta vanema rahvalaulu tunnuseid - õnnestunult või ebaõnnestunult, see on omaette küsimus, kuid on selge, et regivärsilisel eeposel "Kalevipoeg" oli oluline osa regilaulude teadusliku väljaande "Vana kannel" kujunemises ja regilaulu edasises kogumises.

2. 6. Jakob Hurt - eestikeelse folkloristika sünd

Avaldatud artiklina: Jaago, Tiiu 2005. Jakob Hurt: The Birth of Estonain-language Folklore Research. Artiklite kogumikus „Studies in Estonain Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History“, ed by Kristin Kuutma, Tiiu Jaago, Tartu:Tartu University Press, pp 45-64.

Jakob Hurt (1839-1907) sündis Lõuna-Eestis Põlva kihelkonnas Himmastes hernhuutlasest külakooliõpetaja peres. Lõpetanud 1852. aastal Põlva kihelkonnakooli (mis oli juba saksa-, mitte eestikeelne kool), asus ta õppima Tartu kreiskooli ja seejärel gümnaasiumi (1855-58).

Aastatel 1859-1865 oli Hurt Tartu ülikooli teoloogiaüliõpilane. Selliseid eesti maapoisse nagu Hurtki õppis ülikoolis tol ajal pisut alla kahekümne (Karjahärm, Sirk 1997: 31). Ametlikult kinnitatud eesti üliõpilasorganisatsiooni Tartus siiski veel ei olnud, küll aga tegutses ülikooli juures 1838. aastal rajatud estofiilide saksakeelne selts *Gelehrte Estnische Gesellschaft*.

Ülikooli lõpetamise järel töötas Hurt kodu- ja gümnaasiumiõpetajana, kuni 1872. aastal sai ta Otepää kirikuõpetajaks. Samal ajal oli ta eesti rahvusliku liikumise üks juhtfiguure. Vastuolude tõttu Liivimaa kirikuvõimudega lahkus Hurt 1880. aastal Eestist, asudes tööle Peterburi luterikoguduse õpetajana Jaani kirikus, kus ta töötas 1902. aastani. Ta suri Peterburis 1906. aasta viimasel päeval[29], kuid on maetud Tartusse. Peterburi ajajärku langeb keelealase doktoriväitekirja kaitsmine Helsingi ülikoolis 1886. aastal, aga eriti olulisena Hurda suurtöö rahvaluule kogumise ja avaldamise alalt. Tema surma järel otsustati Hurda kogude koondamiseks luua Hurda muuseum. Idee realiseerus osaliselt Eesti Rahva Muuseumi asutamisega Tartusse 1909. aastal. Hurda rahvaluulekogud jäid aga siiski Helsingisse, kuni rajati Eesti Rahvaluule Arhiiv (1927).

[29] Uue kalendri (Gregoriuse kalendri) järgi 13.01.1907.

Jakob Hurda üks eluloouurijaid folklorist Eduard Laugaste ütles 1980. aastate lõpus ühel jutuajamisel: "Hurdal on eeskujulik elulugu: kõik, mida ta ette võttis, viis ta maksimaalse täiuslikkusega lõpule". See näikse olevat tõsi, kui mõelda Hurda rahvaluulekogu suurusele (üle 170 köite, milles lehekülgi üle 122 000 ja rahvaluuletekste üle 260 000, pärit aastaist 1860-1906[30]), või Hurda väljatöötatud rahvaluule kogumise, talletamise ja avaldamise põhimõtetele, mis on eesti folkloristika aluseks ja teljeks. Temalt pärineb eesti rahvaluule teadusliku uurimise põhjendamine: kui enne vajati rahvaluulet peamiselt eestikeelse ilukirjandustraditsiooni kontekstis vm rahvaluulevälisel eesmärgil, siis Hurt väärtustas rahvaluulet sellisena, nagu see oli. Hurt avaldas rea programmilisi sõnavõtte ning aruandeid rahvapärimuse kogumisest.[31]

Jätnud kõige otsesema jälje Eesti kultuurilukku rahvaluule alal, oli ta väga aktiivne rahvusliku ärkamisaja tegelane, murdekogumise organiseerija, keeleteaduste doktor ning ametilt kodu-, kooli- ja kirikuõpetaja.

Järgnevas keskendun kahele teemale ja tööle tema elus: eestikeelse folkloristika rajamine ja eesti rahvaluule teadusliku väljaande, suursarja *Monumenta Estoniae antiquae* algatamine. Eelnevalt aga mõni sõna Hurda elu ja töö ajastutaustast.

Hurt ja tema ajastu: märksõnad „keel", „ajalugu", „pärimus"

Jakob Hurda elu langeb kolme kultuuri mõjuvälja, mis kerkisid ühiskonnaelus esile järgmises reastuses: Hurda kooliaastaid kujundas saksakeelne keskkond, kuna sel ajal eestikeelset haridust omandada ei olnud võimalik. Ka oma esimese rahvaluulealase töö - ülevaate kodukandi muistenditest - kirjutas ta saksa keeles (Hurt 1863). Tema tööaeg, eriti 1860.-1870. aastatel kuulub eesti rahvusliku liikumise ajajärku. 1880. aastaist algab venestusaeg, mil kõikidelt Vene Tsaririigi rahvastelt, sh eestlastelt ja ka baltisakslastelt nõuti ametiasjades ja kooliharidusses üleminekut vene keelele.[32] Millistes vastuoludes ja kui kiiresti avardus eesti keele kasutusruum Hurda elu ajal, sellest võib mõneti aimu saada ühe noorema põlve esindaja

[30] Statistika: Eduard Laugaste rahvaluuleõpikus (Laugaste 1975: 116; vrd Laar, Saukas, Tedre 1989: 16, Jansen 2004: 19; Eesti Rahvaluule Arhiivi koduleht: URL: http://www.folklore.ee/rl/era/leidmine/index.html).
[31] Kuna Hurt kogus suurema osa rahvaluulest kirjasaatjate abil, siis ta juhendas oma kaastöölisi ajakirjanduses avaldatud aruannete kaudu. Ajaleheartiklid sisaldasid ka juhendeid, soovitusi ja tänu, kuid ka osutusi kirjasaatjate möödalaskmistele jms. Kokku avaldas ta 155 aruannet. (Laugaste 1989.)
[32] Eestis sai vene keel asjaajamise keeleks linna- ja vallavalitsuses 1886. aastast ja 1887. aastast kohustuslikuks õppekeeleks III klassist alates.

Oskar Kallase päeviku 1893. aasta juuli sissekandest: jutt on Hurda hõbepulmapeost, kus "kõned peeti väga mitmed, ja enamasti eesti keeles". Viimasega aga ei olevat rahul olnud muuhulgas läti päritolu, kuid saksastunud Hurda kälimees Dsirne. Sellest oli algamas vaidlus, mille Hurt diplomaatiliselt lahendas, nii "et meil lust kuulda; ta seletas ja rääkis, miks ja kuidas me eesti keele eest peame hoolitsema, et rahvas seda nobedamine venestatakse, mida vähem ta oma keele eest hoolt kantakse". Kirjutaja teeb keelekasutuse ideoloogiast, mis tol hetkel oli muidugi puht praktiline olukord, kokkuvõtte, "et Dsirne oma vastustega 30 aastat tagasi oli, kus ajad, olud ja nõudmised täitsa tõised olivad, kui nüüd".[33] Eesti kultuuri areng võõrmõjude pingeväljas on pigem reeglipärane kui ootamatu. Hurda töö seiskohalt on aga tähtis, et see oli eesti kultuuri järjepidevuse kinnistamine ja taasloomine just neis konkreetseis ajaloolis-poliitilistes oludes.

Eesti keele mõjuvälja suurenemisega paralleelselt toimusid ühiskonnas mitmed muutused: sajandi algusest algatatud reformid hariduse, majanduse, kohtu jms alal hakkasid andma tulemusi. Kui 19. sajandi alguses nõuti eestikeelset kooli talurahvale (Masing 1825: 137-139) ja 1870ndail eestikeelset õpetust kreiskooli[34] tasemel, siis Hurda nõudmine 1870. aastate lõpul oli, et avatakse eesti keele professuur Tartu ülikoolis (seni õpetati seal eesti keelt võõrkeelena lektoraadi tasandil) (Laar 2005: 359-360). Hurda ajal kujunes välja eesti haritlaskond,[35] mis ei olnud sugugi tähtsusetu eesti keele veel ühe - teaduskeele - funktsiooni väljakujunemisel.

Talurahva kirjaoskuse süvenemisele ja avalike suhtlemisvormide mitmekesistumisele toetus omakorda Hurda rahvaluule kogumisaktsioon. Seda tööd võib mõista kui osa eestikeelse rahvaluuleteaduse väljakujundamisest. Iseloomulik Hurdale on aga see, et ta lähenes pärimuskontseptsiooni loomisele rahvusliku (rahva) ajaloo paradigma kaudu. Sel põhjusel käsitlen järgnevas põgusalt Hurda ajalooalaseid kirjutisi: tema kandidaaditööd 1865 ja ülevaadet "Pildid isamaa[36] sündinud asjust" (käsikiri 1868, ajalehe järjejutuna avaldatud 1871

---

[33] Väljavõte Oskar Kallase päevikust. Käsikiri: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv (ELKA) f 186, m 79: 7, 21.

[34] Kreiskool oli gümnaasiumieelne tase.

[35] Muuhulgas sai 1883. aastal Tartu ülikoolilt ametliku tegevusloa Eesti Üliõpilaste Selts (*Estonian Students Society*), mis ühelt poolt toetus 1870. aastast eepose "Kalevipoja" arutelu koosolekutele (sellegi üks keskseid organisaatoreid oli Jakob Hurt) ja teiselt poolt mängis selts edaspidi teatavat osa Eesti omariikluse kujunemises. 4. juunil 1884 õnnistati Otepää kirikus seltsi sini-must-valge lipp (sini-must-valge sai hiljem ka Eesti riigilipuks). (Vrd Mohrfeldt 1934: 47-48; Laar, Saukas, Tedre 1989: 98-99; Karjahärm, Sirk 1997: 45-46.)

[36] Eesti rahvusliku ärkamise ajal 1860. aastatel oli "isamaa" eestluse kui rahvusühtsuse kujundamises üks keskseid mõisteid, kõneldi isamaalisest tööst (mis tähendas nii vaimset kui ka füüsilist tööd, viimasel juhul õigupoolest tööd põllul), isamaa oli nii territoorium kui ka rahvuse eluruum, isamaa kuulus kokku mõistega emakeel. (Vt lähemalt Jansen 2004: 13-18.)

ning raamatuna 1879). Neid töid iseloomustab Hurda kalduvus teaduliku ja mitte ilukirjanduslik-esseistliku eneseväljenduse poole. (Selles suhtes erineb ta oma eelkäijast Kreutzwaldist ja on eriline ka põlvkonnakaaslaste eestikeskse ajalookäsitlejate seas.)

Oma kandidaaditööd viimistleb Hurt ülikoolijärgsel aastal Hellenurmes, kus ta oli loodusteadlase ja etnograafi, Peterburi TA auliikme Alexander Theodor Middendorffi[37] kahe poja koduõpetajaks. Tema töö on Heinrich Stahlist ".[38] Stahli grammatikat[39] tutvustas Hurdast põlvkond eespool olev Kreutzwald oma eluloos kui paarisaja-aasta-vanust keeleõpikut, milles kirjakeel erines oluliselt kõnekeelest. Hurda elus on Stahli teema esil hoopis mitmekesisemal moel: selles põimuvad Hurda huvi nii eesti keele kui ka ajaloo vastu ning ühtlasi kirikulugu - tema õpitud eriala.

Kui Hurt kirjeldab Rootsi aega Eestis (16.-17. sajand), möönab ta, et rahvas peab seda "üsna õnnelikuks perioodiks". Selle hinnangu põhjuseks peab Hurt rahva hariduse, kultuuri- ja usuelu edendamist tol ajal. Hurt märkab rahvapärast vaatepunkti ajaloole hoolimata sellest, et ta järgib klassikalist ajalookäsitust (Laar 1995: 46-47.)

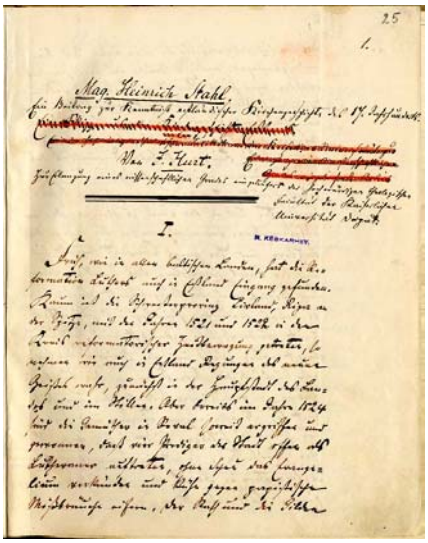

Jakob Hurda magistritöö „Mag. Heinrich Stahl. Ein Beitrag zur Kenntniß estländischen Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts“ (Mag. Heinrich Stahl. Lisandusi Eesti 17. sajandi kirikuajaloo tundmiseks). Käsikiri: Ajalooarhiiv, EAA f 402, n 2, s 474.

---

[37] Alexander Theodor Middendorff (1815-1894) on teadusajaloos tuntud oma teadusekspeditsioonide kaudu (Lapimaa 1840. aastatel, Siber 1840., 1860. ja 1870. aastatel).

[38] "*Mag. Heinrich Stahl. Ein Beitrag zur Kenntniss estländischen Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts.* Hindega "sehr gut" tähistatud ja mitmete parandustega käsikiri on Eesti Ajalooarhiivis (EAA f 402, n 2, s 474) ja puhas käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis (EKLA, f 45, m 14: 3).

[39] Heinrich Stahl, “*Anführung zu der Ehstnischen Sprach*”, Tallinn, 1637.

„Pildid isamaa sündinud asjust“ ilmus iseseisva raamatuna Eesti Kirjameeste Seltsi toimetiste sarjas 1879. aastal. Raamatu käsikiri oli valminud juba 1868. aastaks, et see avaldada “Eestirahva viiekümneaastase priiuse mälestuseks”[40], aga toona see idee ei teostunud tsaaririigi tsensori tõttu (Hurda sõnutsi: “aga et käsikiri kitsasse väravasse kinni jäi, jäi ka raamat tähendatud ajaks ilmumata”) ning see nägi üksikute piltidena trükivalgust ühes 1871. aasta ajalehes, kus Hurt ise oli toimetajaks. (Hurt 1879: 155-157.) Kreutzwald peab seda kirjutist suhteliselt raskepäraseks[41] - seegi on eestikeelse kirjakultuuri mitmekesistumise näide, sest erinevalt Kreutzwaldist ei keskendu Hurt üldsegi mitte poeetilisele stiilile, pigem pretendeerib ta teaduslikkusele. Ometi põimib ta oma teksti tsitaate Kreutzwaldi eeposest “Kalevipoeg”. Näiteks “Kolmas pilt. Eestlaste kuueteistkümne aastane sõda. 1209-1224”[42] algab eepose Sissejuhatusest pärit küllalt tuntud värssidega:

Isamaa ilu hoieldes,
võõraste vastu võideldes
varisesid vaprad vallad,
kolletasid kihelkonnad
muistse põlve mulla alla.
Nende piina pigistused,
nende vaeva väsimused,
muistsed kallid mälestused
kostku meile kustumata.

Need Kreutzwaldi värsid ei ole muidugi rahvaluulest, ent kasutades rahvalaulu “keelt” on see Kreutzwaldi ja tema ajastu sõnum tuleviku eestlastele "oma" ajaloost, millega Hurt pigem ühineb kui püüab seda omal moel luules esitada. Põhiosas toetub Hurt kroonikatele (näiteks Läti Henriku 13st, Russowi 16st ja Kelchi kroonikat 17. sajandist), osalt Hurda kaasaegsele teadusele ja talle teadaolevale rahvapärasele ajalookäsitusele Ta tõdeb, et teadmisi tolle aja[43] rahva elust on väga vähe:

---

[40] Mõeldud on pärisorjuse kaotamist, mis Eesti alal toimus talurahvaseadusega 1816 ja 1819.
[41] Fr. R. Kreutzwaldi kiri noorele luuletajale Lydia Koidulale 16. veebruaril 1871. (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V, 1962: 458-459. Vrd Nirk 1968: 403.)
[42] 1224. aastal kaotas mandri-Eesti oma iseseisvuse.
[43] Käsitletakse aega muinasajast 16. sajandini.

Vanad ajaraamatud jutustavad küll paljugi sõdadest ja muist välimisist asjust meie maal, aga Eestirahva iseäralisest elust kodumail rahus, nende töödest ja tallitustest, usust ja arvamistest, nende vaimu elust, üleüldse kõigest, mis võõrale kergeste silma ei paista, sest niihästi kui ei mitte midagi. Siin ja sääl on mõnes raamatus nagu kogemata, mõni tükike üles pandud, aga see on, kui sellega kokku saame, mis meie oma elav ajaraamat, vana rahva mälestused, kuulutavad, nii kui mõni terake vaka vilja kõrval. (Hurt 1879: 19.)

Sellesse konteksti asetab ta taas, oma ajaloopiltide raamatuna ilmumise ajaks juba aktiivsemalt käimasoleva rahvaluule ("meie oma elava ajaraamatu") kogumise tähtsuse, võttes teema kokku sõnadega: "Terane pää ja osav käsi saab neist ükskord suure ja kauni mälestuse samba isaisade haua pääle kokku seadma" (*ibid*: 19).

Nagu Hurda käsitlust Stahlist, nii ka seda ajalookirjutist on peetud objektiivseks ja faktikeskseks, eriti võrreldes teiste Hurda kaasaegsete rahvaajalooteemaliste sõnavõttudega (Põldmäe 1988: 103-112). Ometi seob ka Hurt ajaloo eesti-ideoloogiaga, kus ta arendab mõtteid, milline peaks olema kaasaegne moraalne ühiskond. Näiteks üks keskseid arutelukohti on reeturlikkuse ja üksmeele saavutamise teema: "Meid, vana eestlaste poegade poegi, niisugune üksmeel ei ühenda. Kel meel, see mõelgu järele. Järelemõtlemine on otse siin sünnis ja soovitav" (Hurt 1879: 74). Selle arutelu kutsub esile rahvuslikus liikumises ilmet võtnud erinevate suundade olemasolu, mis liikumise enda seisukohalt olid igati ootuspärased, kuid mida on muidugi mõistetud ka kui konflikti (Laar 2005:354-366).

Ajalooalaste käsitluste kõrval tuleks rõhutada ka Hurda keelealast tegevust. Et ta nõudis eesti keele õpetust ülikooli tasandil, ja et ta doktorikraad oli keele alalt, sellest oli juba juttu. Võiks siin veel mainida, et ta oli jõuline uue kirjaviisi kasutuselevõtus[44]. 1871. aastal, kui Hurt oli Eesti Postimehe lisalehe toimetaja, ilmus lisaleht uues, aga Eesti Postimees ise veel vanas kirjaviisis. (Põldmäe 1988: 34-46.) Teiselt poolt ei olnud kõik Hurda valikud vastuvõetavad Kreutzwaldile, kes, olles esimesi uuele kirjaviisile üleminejaid, jälgis ja suunas ka järgmise põlvkonna valikuid. Erimeelsusi tekitas kummagi mehe murdetaust - Hurt oli Lõuna-, Kreutzwald aga Põhja-Eestist (Kreutzwald 1962: 458-459). (Põhja-Eesti murded on aluseks

[44] Vana kirjaviis oli loodud 17. sajandil saksa ja ladina keele eeskujul. Uus kirjaviis tuli päevakorda 1840.-50. aastail, tuginedes Eduard Ahrensi (1803-1863) eesti keele grammatikale "*Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes*" (I osa 1843 ja II osa 1853). Selles viidi kirjakeel lähemale hääldusele. Uus kirjaviis sai valdavaks 1870. aastatel.

eesti kirjekeelele.) Kuid need, omal ajal arutelude ja tegevuste keskel olnud teemad on nüüd ajast ja arust. Kui Hurda tegevus oleks piirdunud vaid nende oluliste töödega, oleks ta jäänudki oma aega. Keelemurrete, eriti aga rahvaluule kogumise ja täpsemalt kogude tõttu on Hurt aegumatu.

Hurda rahvaluulealasest tööst

Hurda rahvaluuleteaduslikest kirjutistest on tänapäeva folkloristika seisukohalt kõige olulisemad artiklid "Mis lugu rahva mälestustest pidada" (1871), "Eestirahva ajaraamat" (1876), "Paar palvid Eesti ärksamail poegadele ja tütardele" (1888) ja "Kõne eesti vanavara korjamisest muinasaja uurijate kongressil Riias Augusti kuus 1896"[45].

Neis tekstides esitab ta rahvaluule mõiste (kuigi seda sõna "rahvaluule" *folklore* Hurt ei kasuta, tal on "rahvamälestused" ja "vanavara") ja rahvaluule liigituse.

Hoolimata terminite vahetusest ja poliitilistest muutustest tingitud teaduslikest ettekirjutustest Nõukogude ajal on Hurda rahvaluuleliigitusele tuginev rahvaluule mõiste eesti folkloristika tuum.[46] Erinevus Hurda-järgsest folkloristikast seisneb kindlasti aga selles, et Hurt eelistas minevikku suunatud pärimushuvi: seda vaadet on täiendatud Eisen juba Hurda elu ajal, kõnelemata hilisema perioodi folkloristidest.

Tekstide kogumise ja väljaandmise põhimõtted. Hurt esitas rahvaluule kogumise ja väljaandmise põhimõtted, mis üldjoontes kujunesid välja 1870. aastate jooksul, kuid täienesid oluliselt 1890ndail vahepealse tööpraktika tulemusena. Enamasti avaldas ta oma kavad ajakirjanduses, aga neid võib leida ka näiteks Eesti Kirjameeste Seltsi[47] koosolekute protokollidest.

---

[45] Hurt tõlkis kõne eesti keelde ja see on avaldatud kohe pärast konverentsi ajalehes Olevik 1896. aasta lõpu ja 1897. aasta alguse numbrites. Konverentsi töökeelest lähtuvalt oli tekst koostatud saksa keeles "*Bericht des Pastors Dr. J. Hurt über seine Sammlung estnischer Volksüberlieferungen. Verlesen auf dem archäologischen Congress in Riga im August 1896"* ja on ilmunud ajakirjanduses ning konverentsimaterjalide kogumikus (1899). Et Hurt kirjutas ühe ja sama teema läbi nii saksa kui ka eesti keeles, annab hea võimaluse jälgida terminoloogia vastavusest neis kahes keeles.

[46] Rahvaluuledefinitsioonide võrdlev tabel vt näit Jaago 1999: 75, 78.

[47] Eesti Kirjameeste Selts loodi rahvusliku liikumise raames ülemaalise kirjanduslik-kultuurilise organisatsioonina Tartus 1872. aastal. Hurt oli selle president 1872-1881. Seltsi põhieesmärgid olid seotud eesti keele uurimise ja korraldamise ning eestikeelse kirjavara, eriti kooliõpikute avaldamisega (EKmSi toimetistena ilmus umbes 100 teost, sh ka rahvaluule alalt). Kuna Hurt sai seltsi esimeseks presidendiks, kujunes selts rahvaluule kogumise korraldajaks ja suunajaks. (vt lähemalt Mälk 1963). Kui Hurt 1880. aastal lahkus Peterburi,

Hurt püstitas eesmärgi koostada vastavalt lugeja eesmärkidele erineva ülesehitusega kogumikke: teaduslikud kõikide tekstide publikatsioonid ja esteetiliseks lugemiseks pakutavad rahvalikud valimikud. Ise jõudis ta teaduslikest laulukogumikest koostada ja avaldada viis köidet.1906. aastal avaldas ta ajakirjas "Eesti Kirjandus" ka oma nägemuse laulude töötlemisest "Kuidas tuleb vanu rahvalaulusid ilulugemiseks välja anda" ja "Kaks keelt "Vanast kandlest"".

Võib jälgida, kuidas kolmekümne aasta jooksul tema ettekujutused progarammilistest kavadest täienesid sedamööda, kuidas ta praktikas neid ellu viia jõudis. Oma tegevuse algusperioodil 1870ndail ta ei erista kahte väljaandetüüpi. Tema sõnavõttudes on "vanavara" kogumine ja avaldamine omavahel põimunud, mida võiks tõlgendada kui "trükitud vanavara"[48] ideed - koguda süstemaatiliselt "vanavara", et see täies mahus eesti rahva ajaraamatuna avaldada.

Esimesi tähelepanuväärseid, omal ajal uudseid, kuid tänaseni järgitavaid põhimõtteid on kihelkondliku (topograafilise) kogumise ja avaldamise mõte, mille ta sõnastas 1872. aastal Eesti Kirjameeste Seltsi esimese koosoleku programmkõnes (Mälk 1963: 63). 1876. aastal esitas ta kogumise ja avaldamise konkreetse temaatilise kava. See seostus huviga rahvapärase ajalookäsituse vastu ja kandis pealkirja "Eestirahva ajaraamat"[49], milles oleksid järgmised osad: "Vana kannel" (rahvalaulud), "Vana tarkus" (vanasõnad ja mõistatused), "Vana usk" (rahvausund), "Vana jutt" (nii tõsielulised lood kui ka muinasjutud ja naljandid), "Vana komme" (kombestik) (Hurt 1989: 33). Hurt esines Eesti Kirjameeste Seltsi toel ja nimel - see oli asjade praktiline (organisatoorne ja majanduslik) külg.

Aasta varem, 1875 oli hakanud vihikutena ilmuma sama seltsi toimetiste sarjas laulude köide ("Vana kannel" I, Põlva kihelkonna laulud). Hurda koostatud "Vana kandle" üheks eripäraks on see, et kogumik ei hõlma Eesti lauluala üldiselt, vaid ainult ühe kihelkonna materjali. Veelgi suurem eripära seisneb aga selles, et see on "**täieline** kogu vanu Eesti rahvalaulusid".

---

võttis ta seni laekunud rahvaluulekogud kaasa, et tegelda nende korraldamise ja väljaandmisega. Kujunenud uutes oludes selts oma elujõudu ei leidnud ja lõpetas tegevuse 1893. aastal.

[48] "Trükitud "vanavara"" mõistet kasutab Hurt 1893. aastal avaldatud artiklis "Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest", kus ta annab teada Setumaa ja selle naaberkihelkondade laulude väljaandmise eeltöödest Soome Kirjanaduse Seltsi toel (Hurt 1989: 61).

[49] "Ajaraamatu" sünonüümina kasutab Hurt mõistet "kroonika".

Miks Hurt kirjutab "vana kandle" alapealkirjaks "täieline kogu vanu Eesti rahvalaulusid"? Järeldub, et Hurt jõudis erinevate funktsioonidega väljaannete ideeni oma tööpraktika kaudu, sest enne Hurta nn "täielikke" rahvalaulude kogusid ei olnud.

Millistele eeskujudele sai Hurt rahvalaulude avaldamisel toetuda? Enne Hurda koostatud "Vana kandle" kahe köite ilmumist (1875-1886) oli olemas A. H. Neusi koostatud teaduslik antoloogia 1850. aastast. Olemas olid ka pigem ilukirjandusliku kaaluga Kreutzwaldi "Kalevipoeg", Soome "Kalevala" ja "Kanteletar". Samal ajal avaldas Mihkel Veske 180 omakogutud laulu, mis ilmusid samuti Eesti Kirjameeste Seltsi väljaandes.[50] Kuid Hurda materjal ja Hurda võimalused erinesid nii eeskujudest kui ka kaasaegsete töödest. Neusi koguga võrreldes oli Hurdal lauluüleskirjutusi mõõtmatult palju rohkem[51]: Neusi kogus on 119 teksti, Hurda "Vana kannel" esimeses kogus on 208 ja teises 490 teksti, vastavalt kumbki ühe kihelkonna laulumaterjal. Veel 1872. aastal lootis Hurt tagasihoidlikult, et hea tahtmise korral võib ehk igast kihelkonnast sada laulu saada.[52] Neliteist aastat hiljem, 1896. aastal Riias peetud rahvaluulealast tööd tutvustavas ettekandes ütles ta kogunenud laulude arvuks 40 500. Laulude üleskirjutuse hulk ja tekstide erinev kvaliteet nõudis uutmoodi lähenemist nende avaldamisele ja talletamisele. Hurdale omaselt leidis ta lahenduse teadusliku suunitluse kaudu.

Mida õppis Hurt eepose koostajalt Kreutzwaldilt? Hurt ei olnud kirjanik, kes kasutas rahvaluulealast materjali oma loo koostamiseks. Tema püstitas nõude, et käsikirjad tuleb säilitada ka siis, kui tekstid on avaldatud (Hurt 1875-1886: XVII). Sel põhjusel esitas ta oma kogu eessõnas võrdleva tabeli, kus avaldatud laulud on numbrite abil kokkuviidavad vastava käsikirjalise tekstiga (Hurt 1875-1886: XXVI-XXVIII; Hurt 1886b: XIII-XVII).[53] Teaduslikkuse nõue eeldas ka, et avaldatakse kõik olemasolevad tekstid, sealhulgas nn vähemväärtuslikud tekstid ja fragmendid. Avaldatud tekstid pidid olema originaalsed, s.t neid ei töödelda poeetiliselt, säilitatakse üleskirjutuse ortograafia, murdejooned jms eripärad. Teatud mööndusi tuli siin siiski teha, kuid tekstide redigeerimispõhimõtted avaldati.

---

[50] Eesti rahvalaulud. Rahva suust korjanud ja välja andnud Dr. M. Veske. I osa 1879, II osa 1883. Sari Eesti kirjavara. Tartu: Eesti Kirjameeste Seltsi toimetised.

[51] Eeldatavasti enne Hurta üle 1000 eesti laulu üleskirjutuse ei olnud, sest 17.-18. sajandini pärineb alla 20 teksti, 19. sajandi esimesest poolest oli kõige suurem kogu Kadrina pastori A. F. J. Knüpfferi käsikirjaline kogu (mis sisaldab üle 500 rahvalaulu üleskirjutuse): see oli osalt aluseks ka Neusi koostatud antoloogiale. Väiksemaid kogusid oli veel.

[52] Eesti alal oli 19. sajandi lõpul 126 kihelkonda.

[53] Hilisemates “Vana kannelde” köidetes on iga trükiteksti juures arhiiviviide.

1989. aastal võrdlesin Hurda "Vana kannelde" trükitud tekste originaalidega ja sain kinnitust, et Hurda töö oli hästi jälgitav (Roll 1989, vrd Mälk 1963: 156-176). Ta enda kogutud ja tema kaastöötajatelt saadud laulumaterjal on köidetud mappidesse ning tekstid on nummerdatud.[54] Mil määral Hurt ise suutis täita nõudmisi, mida ta esitas teaduslikule väljaandele? Eelnimetatud käsikirjades on 802 laulu (258 Põlva ja 544 Kolga-Jaani laulu)[55]. Trükis on neist kasutatud Jakob Hurda koostatud tabeli järgi vastavalt 672 (190 + 482). Nimelt **kasutatud**, sest trükis on laule 698 (208+ 490). Lähemal uurimisel selgub, et erinevus laulude arvus tuleneb suuresti käsikirjatekstide omavahelisest liitmistest ja lahutamistest (mis on käsikirjas vastavate märkuste tõttu hästi jälgitavad). Näiteks Peeter Väiso saadetud 24 Põlva laulust on trükiks valitud 20, kuid neist on saadud trükise tarvis omakorda 30 laulu. Mihkel Härmsi saadetud Põlva 10 laulust on käsikirja toimetaja teinud 18 teksti, millest omakorda on trükki pääsenud 15. Need näited on piisavad vihjamaks, et teooria on tunduvalt skemaatilisem kui praktika.

Miks Hurt ja tema abiline (Kolga-Jaani laulude toimetamisel Jaan Bergmann) käsikirju siiski trüki jaoks teooriavastaselt toimetasid? Et sellele küsimusele vastata, tuleks esmalt peatuda sellel, milliseid võtteid nad laulude töötlemisel kasutasid. Üks lihtsamaid neist oli tekstide poolitamine ilma muutusteta. Selle aluseks oli teemamuutus laulus. Selline lähenemine – siduda laul ilmtingimata teemaga – haakub tol ajal kujunema hakkava laulu-uurimise paradigmaga, mis kulmineerus Soome koolkonna töödes, kus iga tervikteema seostati ühe algteksti - lauluga. Laulude väljaandmisel järgiti sellist teemade lahutamise põhimõtet veel ka 1926. ja 1932. aastal avaldatud lüroeepiliste laulude teaduslikus väljaandes “Eesti rahvalaulud” I ja II. 20. sajandi teisel poolel on selliseid mitut teemat siduvaid laule käsitletud kui kontaminatsioone, kus laul siiski on tervik. Teine võimalus, mis kutsus esile tekstide lahutamise on seotud laulutsüklitega: laul vaheldub mingi tegevuse kommentaariga (näiteks talgulaulud, teretusega seotud laulud). Käsikirjas on kommentaaridega vahelduvad laulutekstid esitatud sama numbri all, Hurt on laulud eraldanud vahelausetest ja nummerdanud need eraldi lauludeks. Kolmas, eelmistest keerulisem võte on trükki pääsenud laulu kombineerimine mitmest käsikirjalisest laulukatkest. Omaette küsitavaks teemaks on

[54] Praegu asuvad need käsikirjad Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis, mis asutati 1927, s.o 20 aastat pärast Hurda surma. Hurda eluajal olid nii need kui ka teised käsikirjad Hurda valdustes, pärast Hurda surma Helsingis.

[55] Mõlemad kogud on avaldatud enne rahvaluule suurkogumise üleskutset 1888, mille järel laulude hulk mitmekordistus.

neljas probleem: kui käsikirja koostaja on laulutekstid vormistanud proosatekstina ise tekstidel vahet esitamata, siis neil juhtudel pidi Hurt rohkem või vähem ise tajuma laulude piire. Laulik esitas need ilmselt järjest - vanem eesti rahvalaul kasutas nn rühmaviise, mistõttu samal viisil sai jätkata erinevate laulude laulmist.

Pärast "Vana kandle" kahe köite ilmumist 1875-1886 tekkis laulude väljaandmises paus. Sajandi lõpul andis Hurt aga teada "Setukeste laulude" kavast. See tekitas küsimusi: mis on saanud "Eestirahva ajaraamtu" ideest, kuhu ju ühe osana "Vana kandled" kuulusid? Hurt asus selgitama: "Vanavara peab kahes reas ehk seerias ilmuma. Teine seeria peab teaduslik väljaanne olema, teine rahvalik". Ta ei muutnud 1876. aastal esitatud "Eestirahva ajaraamatu" temaatilist avaldamisplaani, kuid selle raames ilmuvaid teaduslikke publikatsioone koondas nüüdsest üldpealkiri *Monumenta Estoniae antiquae* (Hurt 1989: 145-146). Selle seeriapealkirja all ilmuski Hurda koostatud "Setukeste laulude" kolm köidet (1904-1907, Soome Kirjanduse Seltsi toimetusel, viimane köide pärast Hurda surma) ja seda seeriapealkirja kannavad ka hilisemad rahvaluuletekstide teaduslikud kõikide arhiivitekstide publikatsioonid Eestis.

Hurda kogud ja nende tähendus. Kõige olulisema baasi eesti folkloristikale loob Hurt aga oma kogudega. Ta alustas rahvaluule kirjapanekutega 1860. aastal oma koduste ringis ja laiendas oma kogu sõprade ning tuttavate kaasabil. 1870ndail alustas ta üleskutsete avaldamisega, mis kasvas kohe kogu Eesti ala hõlmavaks kogumisviisiks. Erinevalt Kreutzwaldi üleskutsetest ei ole Hurda omad põgusad, vaid mõned laused stiilis "kas veel mõnel pool on leida…". Hurda üleskutsed on sõnastatud põhjalikult ja programmiliselt. Näiteks kasutab ta võtet, mida võiks nimetada rahvaluuleteadlikkuse äratamiseks. Järgnevad kolm näidet sellest on toodud Hurda ühest varasemast artiklist "Mida rahvaluule mälestustest pidada" (1871). Üks rahvaluuleteadlikkuse äratamise võtteid on oma kujuteldava lugejaga vestlemine ta enda rahvaluule-kogemusest.:

Kui ma laps olin, kuulsin mina Himmaste külas Põlva kihelkonnas, minu sündimise kohas, vana rahva suust, et Rootsi sõja[56] *ajal Katk*[57] *senna külasse sõitnud. Sissesõitmine külasse läheb mäest alla ja Katkule sündinud otse mäest alla minnes õnnetus: ta sõitnud liiga ruttu,*

[56] Põhjasõda (1700-1721) Rootsi ja Venemaa vahel, mille käigus Eesti alal läks Rootsi võimu alt Vene Tsaririigi koosseisu.
[57] Katkuepideemia Eestis 1710-11. Katkust kui haigushaldjast vt Hiiemäe 1997.

vanker kukkunud ümber ja ratas läinud katki. [---] Ta pidanud inimeste käest abi paluma, et ta küll nende vaenlane oli ja neid "kooletama" oli tulnud. Kuuendiku peremees, kelle väravate ees õnnetus sündinud, annud ka Katkule uue ratta. Täno tunnistuseks ei teinud Katk seekord Himmaste külas mingisugust kurja ja tõotanud veel päälegi, et ta ka edaspidi ialgi senna külasse ei saa tulema inimestele surma tooma. Ja nõnda kui vana rahvas jutustab, olla Katk oma tõotuse täieste pidanud tänase päevani." (Hurt 1989: 18.)

Järgnevalt selgitab Hurt selle loo taga olevat maailmavaadet, ühtlasi haldjauskumist laiemalt. Siis läheb ta tagasi oma elamuste juurde: ta oli olnud üllatunud, miks "Katk sõitnud", miks ta "ise ei läinud" ja ütleb samas, "mulle ei teatud vastata". Hiljem on ta mujalt kuulnud, et katk usuti olevat "jalutu loom". Miks ta aga rahva kujutlustes näiteks tiibadega ei võinud olla, arutleb Hurt oma lugejaga edasi. Sellele ta polegi vastust kuulnud, kuid pakub oma seletuse:

On tähele pandud, et katk ehk iseäraline kange suremine iseenesest laiale ei lagone, teda kantakse mujale. [---] Oleksivad temal jalad, siis oleks ta ommeti ka iseensest senna tänna saada võinud. Et seda ei sündinud, pidi ta vana usu järele üks jalutu loom olema. (*Ibid*: 18.)

Teine võte on viidata üldisemale rahvusvahelisele huvile pärimuskultuuri vastu:

Mis tähendatud mehed[58] *Soomes Saksamaal ja meil teinud ja teevad, seda tehakse ka igal tõisel haritud maal Europas. Igas paigas Europas leitakse mehi, kes oma rahva mälestustest iseäralist lugu peavad ja neid hoolega unustusest päästa püüavad. Ja veel enam. Uuemal ajal ei olda veel sellega üksi rahul, mis mehed omal maal näevad ja kuulevad, vaid nad kuulavad ka järele, mis mõni võõras rahvas kaugel maal omast vanast ajast mäletab. Õpetatud mehed ei uuri üksinda kuulsaid ja kõrgeid Kreeka rahva mälestusi, vaid ka kõige alatumate ja armetumate metsinimeste jutustusi ja elokombeid Ahvrikas, Ameerikas ja Austraalias*. (*Ibid*: 11).

Kolmanda võttena kasutab Hurt oma programmi esitamist: kõnesolevas artiklis toob ta näiteks punkthaaval esile, mis tähendused "rahvamälestustel" on: esiteks on nad "suur ja elav ajaraamat, nad õpetavad vana aega tundma"; teiseks on "rahvamälestused [---] kaunid kuulda

[58] "Nimetatud mehed" - ta kõneleb enne vendadest Grimmidest, "mõlemad targad ja kõrgest koolitatud mehed, kõige oma eloaja otsa rahva mälestusi otsinud ja uurinud", eesti päritolu haritlastest Fr. R. Faehlmannist ja Fr. R. Kreutzwaldist.

ja sellepärast üks lõbus ajaviide ja mõnos meele lahotus"; kolmandaks toob ta esile rahvapedagoogika ja laste tähelepanuvõime harjutamise; neljandaks on tegemist teadmistega, s.o pärimuskultuuri tundmisega. (*Ibid*: 9-24.)

Täiesti uue kvaliteedi omandab aga Hurda hilisem rahvaluulekogumise üleskutse, 1888. aasta alguses ajalehtedes[59] ilmunud "Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele". Esimene palve neist on murrete kogumise üleskutse väga täpsete juhendite ja selge eesmärgipüstitusega, milleks oli murdekaardi koostamine ja vastava raamatu avaldamine.[60] See palve oli esitatud neile, kes "kirjatööga enam on harjunud". Teine palve "astub kõikide ette, kes iganes sulge oskavad pruukida, oma rahvast tunnevad ja meie vana-aja tundmiseks terakesi kokku tahavad kanda" – see oli rahvaluule kogumise üleskutse. Ka selle palve seostab ta rahvaluule avaldamise kavaga ning esitab täpsed selgitused-juhised rahvaluuleliikide kaupa. Oma artikli lõpetab ta lubadusega anda iga kuu ajakirjanduses tagasisidet "et osavõtjad täiesti teaksivad, kui kaugel meie ühine töö on". (Hurt 1989: 45-56.) See oli lubadus, millest Hurt ka järjekindlalt kinni pidas.

Pärast vastukaja 1888. aasta üleskutsele ei olnud rahvaluulemaastikul enam midagi endine. Aasta jooksul oli kogumisaktsiooniga liitunud üle kolmesaja vabatahtliku kirjasaatja, kellelt pärines üle tuhande postisaadetise erinevate rahvaluuleliikide üleskirjutustega (Mohrfeldt 1934: 139). Kaheksa aastat hiljem, Riias toimunud arheoloogiakonverentsi ajaks oli kirjasaatjaid üle kaheksasaja, saadetiste hulk liikide kaupa: umbes 40 500 lauluteksti[61], 8500 juttu, 45 000 vanasõna, 37 000 mõistatust, lisaks suur hulk usundilist materjali (Hurt 1989: 76, 79). Kui enne Hurta pöörduti rahvaluulekogumise üleskutsetega külakooliõpetajate vm haritlaste poole, kellel ei pruukinud tekkida vastavat kontakti laulikute ja jutustajatega, siis Hurt tegi läbimurde: temal õnnestus saada kaastöötajad nende hulgast, kes ise pärimust valdasid. Seda aga võimaldas Hurda eelkäijate töö talurahva lugemisharjumuse ja kirjaoskuse kujundamisel. Piirkondadest, kust üleskutsele vabatahtlikke vastajaid ei tulnud, sinna saatis Hurt stipendiaadid. Nii rakendas ta topograafilist kogumispõhimõtet, kus töösse oleksid haaratud Eesti kõik piirkonnad. Samuti on tähelepanuväärne, et ta kujundas välja omamoodi lihtrahva avalikkuse: avaldas ta ju ajalehes mitte ainult andmed saadetiste kohta, vaid ka kõigi kirjasaatjate nimed koos kommentaaridega nende töö kohta - julgustusest ja tänust

[59] Üleskutse ilmub paralleelselt mitmes ajalehes: Olevik, Postimees, Virulane, Eesti Postimees.
[60] Hurda murdekogust on avaldatud tekstikogumik "Igal puul oma juur" 1989.
[61] Hurt rõhutab, et statistikas kajastuvad ka sama teema variandid.

manitsusteni. Alates 24. aruandest (1889) palub ta ka kirjasaatjatel enda kohta andmeid saata, kusjuures andmeid on kogutud hiljemgi (Saukas 1970: 15, Laugaste 1989: 21, 23-25).

Tänu aruannetele on olemas korralik ülevaade nii laekunud kaastöödest kui ka Hurda hinnangust neile. Laekunud saadetised paberilehtedel ta süstematiseeris ja lasi köita. Hurt jättis endast maha korralikult vormistatud kogud. Nii ongi ootuspärane, et Eesti Rahvaluule Arhiiv valis oma kogude korraldamissüsteemi eeskujuks Hurda oma (Loorits 1932a: 6; 1932b: 9.) Kuid seda tööd ei hinda mitte ainult erialainimesed - folkloristid. Selles on nähtud üldisemat kultuurilist kandepinda. Hurt kujundas oma üleskutsega mitte ainult vabatahtlike kirjasaatjate võrgu üle Eesti, vaid ta kujundas ka vastava kultuuritekstide kogumise traditsiooni, mis toimib tänapäevani.[62] Oluline on ka see, et ta oskas nii laiad elanikkonna kihid kaasa tõmmata rahvuskultuuri kujundamisprotsessi (vrd Jansen 2004: 19-20).

Kokkuvõttes

Folkloristlikus töös on Hurt suuresti Kreutzwaldi töö jätkaja, kuid mitte ilukirjanduslikus suunas: mõnedest katsetustest hoolimata ei saanud Hurda kutsumuseks ajaviitelugude ega ilukirjanduslike tekstide kirjutamine. (Hurt vajas ja võibolla ka juba tundis eestikeelse teadusliku teksti lugejat.) Hurda sõnavõtud on programmilised: mida, miks ja kuidas tuleb teha. Erilise väärtuse omandavad need sõnavõtud aga koos Hurda enda praktilise tegevusega. Nii ei jää ta ei ainult suunanäitajaks. Lisaks sellele oli tal eriline anne mõista rahvaluulega seonduva töö mõõtmeid ja selle korraldamise võimalikke piirjooni, mis ületavad tema ja ühe põlvkonnagi uurijate aja.

Hurda tööde ajasturaam tingib selle, et ta keskendus rahvaluulekäsitlemisel minevikule. Valgustuslikud kirjamehed Hupel ja Masing enne teda ning Eisen juba Hurda ajal ei tee seda. Hurda esitatut on ses mõttes täiendatud. See on võimalik, kuna Hurda seisukohad ei seadnud klambreid tema enda omast avaramale rahvaluulekäsitusele.

Hurt andis inspiratsiooni ja eeskuju oma kaasaegsetele, kes kogusid pärimust teatud valdkonnas (Jaan Jung arheoloogiliste muististega seotud teateid ja muistendeid, Karl August

[62] Vrd näit Eesti Kirjandusmuuseumi ja Ühenduse Eesti Elulood organiseeritud elulugude kogumine kirjalike teemajutustustena alates 1988. aastast, kus 12 aasta jooksul on kogunenud suurusjärgus 1 500 lugu (Hinrikus 2004: 24).

Hermann rahvamuusikat, Martin Lipp suulisi suguvõsaajalugusid jne). M. J. Eisen, kes kujunes Hurda kõrval suurkogujaks edendas Hurdast enam rahva lugemisharjumusi, andes välja odavaid rahvaraamatuid.[63] Jätkuvalt on rakendatud rahvakultuuri kogumisel vabatahtlike kirjasaatjate abi. Hurda töö kandepind on laiem ta kaasaegsete omast: see suundus teaduharu - folkloristika - väljakujundamisse. Kui rahvaluule kogumine kirjasaatjate abil oli oluline eesti rahvuse kujunemise seisukohalt, siis teaduslikus kontekstis ületas Hurt sellesama kogumisprintsiibiga Eesti piirid. Pariisis 1889. aastal toimunud etnoloogiakonverentsil tunnustati Hurda pärimuse kogumismeetodit (Laugaste 1989: 41). Olgu rahvusvahelise tööna mainitud siin veel kord ta esinemine Riias arheoloogiakonverentsil 1896. Vene Geograafia Selts[64] autasustas 1905. aastal Hurta kõrgeima autasuga, millest Hurt kirjutas oma pojale: "Ehkki ma usun, et minust on igasugune edevus üpris kaugel, ei saa ma salata, et tunnustus nii kõrgelseisva teadusliku ühenduse poolt nagu seda on Keiserlik Geograafia Selts, ja nimelt tema kõrgeimas esinemisvormis, on olnud mulle väga meele järgi" (Laar, Saukas, Tedre 1989: 245). Olulised on tema tihedad sidemed Soome folkloristidega: Kaarle Krohn kirjutas Geograafia Seltsile ülevaate Hurda tööst, mis sai aluseks eelmainitud autasu määramisel (Mohrfeldt 1934: 118-119). Hurt väljendas tänulikkust Soome Kirjanduse Seltsile "Setukeste laulude" väljaandmise eest, mis oli ka seotud Kaarle Krohni abiga (Hurt 1989: 61). Krohni huvi Hurda kogu vastu oli jätkuv. Hurda kogud olid pärast tema surma Helsingis, et neid kopeerida ja kasutada võrdleva rahvaluuleuurimise raames. (Hautala 1954: 252; Laar, Saukas, Tedre 1989: 230-244.)

Hurda ajastu on eriline oma kultuuriliste arengute intensiivsuses ja mitmetasandilisuses, kus enamik seni toimunust, samal ajal toimuvast ja tulevikusuundadest kohtuvad.

2.7. Matthias Johann Eisen

Paralleelselt Jakob Hurdaga hakkab rahvaluulet koguma M. J. Eisen. 1883. aastal avaldab ta üleskutse „Soov ja palumine" (Eesti Postimees, 16.02.1883) rahvajuttude kogumiseks:

---

[63] Eiseni raamatute võlust ja mõjust ühe 19.-20. sajandi vahetuse lugeja pilgu läbi: Tarendi 2002: 145-147.
[64] Peterburis Vene TA juurde 1845. aastal rajatud teadusselts, mille loomisel etendasid olulist osa ka Tartu Ülikooli kasvandikud, teiste hulgas Karl Ernst von Baer (1792-1876) ja Alexander Theodor von Middendorff (1815-1894) (Kurs, Kongo 1996). Viimati nimetatu juures, nagu käesoleva artikli alguses oli juttu, töötas Hurt pärast ülikooli lõpetamist koduõpetajana. Sama selts toetas rahaliselt ka Hurda ja tema kaaslase, fotograafina tegutsenud meditsiiniüliõpilase Viktor Reieri rahvaluulekogumist Setumaal 1903 (Laar, Saukas, Tedre 1989: 231-236).

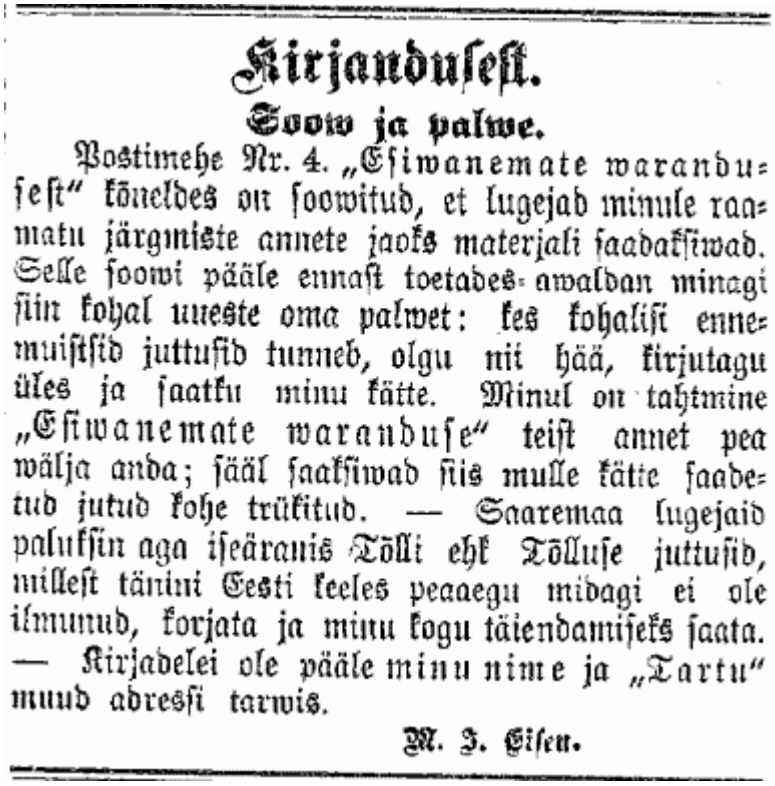

Kirjandusest.

Soow ja palwe.

Postimehe Nr. 4. „Esiwanemate warandusest" kõneldes on soowitud, et lugejad minule raamatu järgmiste annete jaoks materjali saadaksiwad. Selle soowi pääle ennast toetades awaldan minagi siin kohal uueste oma palwet: kes kohalisi ennemuistsid juttusid tunneb, olgu nii hää, kirjutagu üles ja saatku minu kätte. Minul on tahtmine „Esiwanemate warandusse" teist annet pea wälja anda; sääl saaksiwad siis mulle kätte saadetud jutud kohe trükitud. — Saaremaa lugejaid palukssin aga iseäranis Tölli ehk Tölluse juttusid, millest tänini Eesti keeles peaaegu midagi ei ole ilmunud, korjata ja minu kogu täiendamiseks saata. — Kirjadelei ole pääle minu nime ja „Tartu" muud adressi tarwis.

M. J. Eisen.

Üleskutse „Soov ja palumine",
Eesti Postimees, 16.2.1883,
Vt Digiteeritud Eesti Ajalehed DEA
http://dea.nlib.ee/.
Üleskutses mainitud "Esivanemate varandus" ilmus 1882. aastal.

Eiseni rahvaluulekogumise eripäraks on see, et ta koondab kogumisel tähelepanu kindlatele teemadele ja sellega seonduvalt rahvaluuletekstide avaldamisele odavate rahvaraamatutena. Viimane on aga eriti oluline rahva lugemisharjumuste kujundamisel (vt nt Tarendi 2002: 146-147). Folkloristidest jutu-uurijad on Eiseni kogutud ja avaldatud tekstidesse suhtunud aga teatud ettevaatlikkusega, kuna Eisen toimetas avaldamise jaoks tekste (vt nt Päss 1938: 29).

Kui Eisen alustas rahvaluule sihipärast kogumist üleskutsete abil, oli ta teoloogiaüliõpilane (ta astus Tartu Ülikooli 1879. aastal). „Eestluse tsentrum oli tollal Eesti Kirjameeste Selts," kirjutab Ülo Tedre (1994: 337), jätkates: „[s]eda Eisen muidugi teadis ja astus juba esimesel ülikooliaastal seltsi liikmeks." See, peamiselt eestikeelsete raamatute väljaandmiseks loodud selts oli Eiseni tuleku ajaks tegutsenud kaheksa aastat ja kuna seltsi esimeseks esimeheks oli Jakob Hurt (1881. aastani), siis just nendel aastatel oli seltsi üheks põhitegevuseks rahvaluulega seonduv (vt lähemalt seltsi kohta nt Tuglas 1932, seltsi rahvaluulealase tegevuse kohta Mälk 1963). Just Kirjameeste Seltsi liikmena kohtub Eisen soome folkloristidega, ennekõike Kaarel Krohniga, esindades eesti seltsi Soome Kirjanduse Seltsi 50. aastapäevale

pühendatud üritustel 1991. aastal Helsingis. „Nii algas kirjavahetus ja kahe mehe vaheline sõprus, milles noorema eeskuju mõjutas mitmeti vanemat," kirjutab Ülo Tedre Eiseni ja temast viis-kuus aastat nooremast Kaarle Krohnist, näidates ühtlasi, kuidas erialased ja isikliku elu sündmused omavahel põimuvad (Tedre 1994: 337).

1887. aastal otsustab Eisen mõistatuste kogumise ja väljaandmisega tegelema hakata ja samal aastal ilmub Olevikus (21.09.1887) vastav üleskutse. Pangem tähele – see on aasta enne Jakob Hurda rahvaluule kogumise suurüleskutset „Paar palvid…". Ilmselt kujunesidki Eiseni rahvaluulealased vaated Eesti Kirjameeste Seltsi ja Hurda tegevuse mõjuväljas ning Kaarel Krohniga suheldes.

Erinevalt Hurdast ei saanud Eisenist eriala rajavat juhtfiguuri, sest teda ei iseloomustanud sellise töö jaoks vajalik süsteemsus (vrd Tedre 1994: 341-342). Samas aga avaldas Eisen oma kogutud tekste märkimisväärselt (erinevalt Hurdast). Mõistatuste kogu ilmus 1889. aastal. Sel perioodil muutusid ka Hurda ja Eiseni suhted rahvaluulekogumisel pingeliseks: Hurt nägi arhiivide ja variantide kogumise tähtsust, Eisen aga keskendus tekstide väljaandmisele ja variantide kogumisel ei olnud selles kontekstis tähendust. Variandid olid aga teaduse kujunemise seisukohast olulised: rajanes ju geograafilis-ajaloolise meetodi rakendamine tekstivariantide võrdlemisele ning ühtlasi suurte arhiivide olemasolule.

Kokkuvõte

Estofiilide ja eesti soost haritlaste tööna hakkasid kujunema rahvaluulekogud. Seltside (nagu Õpetatud Eesti Selts, Eestimaa Kirjanduslik Ühing) tööna hakati looma arhiive ja vahendama uurimisainest akadeemilisse keskkonda (seda nii ettekannete kui ka väljaannetena). See töö kulmineerus esmalt Kreutzwaldi tegevuses. Kreutzwald, kirjutades rahvaluulest eesti keeles, kujundas ta vastavat sõnavara ja fraseoloogiat. Teiselt poolt, tutvustades aga eesti pärimust saksakeelsele akadeemilisele publikule, analüüsis ta tekste (nt kirjades Neusile on regilaulu stiili analüüse, vastulausetest Krusele ajakirjas *Inland* kohtame pärimusomast ajajärkude märkimist – *ennemuiste, vanal ajal, vana põlve ajal*). Teiseks kulmineerus see töö Hurda tegevuses, kes kirjutas eesti keeles läbi kogu rahvaluule ala, sõnastas nii rahvaluule kogumise, talletamise kui ka avaldamise põhimõtted.

Järgneva perioodi alguses toimunud kaks suurt uuendust on seotud folkloristliku uurimisviisi – geograafilis-ajaloolise meetodi esiletõusuga ja tekstide kirjapanekutele kogujapäevikute lisandumisega. Peagi algatati tulemuslikult rahvaviiside kogumine (EÜSi kogu) – kõik need ettevõtmised seostuvad ennekõike Oskar Kalda tööga.

Kirjandus ja käsikirjad

Aarma, Liivi, Rait Talvoja, Ülle Viitkar 2004. Kuuda seminar 150. Ülevaade ja lühielulood. Mahtra Talurahvamuuseumi toimetised 1. Juuru: Mahtra Talurahvamuuseum

Annist, August 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi "Kalevipoeg". Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Annus, Endel 1973. Gresseli kalendri autorid 1805-1868. – Keel ja Kirjandus 12, lk 725-731.

Anttonen, Pertti J. 2005. Tradition trough Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Studia Fennica: Folkloristica 15. Helsinki: Finnish Literature Society.

Anvelt, Leo 1979. O. W. Masing ja kaasaegsed: lisandusi nende tundmiseks. Tallinn: Eesti Raamat.

Aun, Karl 1989. „Rahvusriigi" kriitika. – Akadeemia 8, lk 1626-1645.

Beyer, Jürgen 2000. Ilmutusjuttude teisenemisest Saksamaal ja Skandinaavia maades aastatel 1350-1700. - Mäetagused 14, lk 62-82 [http://www.folklore.ee/tagused/nr14/beyer.htm].

Dundes, Alan 2002. Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast. Tallinn: Varrak.

Eggmann, Sabine 2009. „Kultur"-Konstruktionen. Die gegenwärtige Gesellschaft in Spiegel volkskundlich-kulturwissenschaftlichen Wissens. Bielefeld: [transcript] Verlag.

Elias, Norbert 2005. Tsiviliseerumisprotsess I. Käitumise muutused Õhtumaa ilmalikes ülemkihtides. Sari: Ajalugu. Sotsiaalteadused. Tallinn: Varrak.

Ginzburg, Carlo 2000. Juust ja vaglad. Ühe 16. sajandi möldri maailm. Sari: Ajalugu. Sotsiaalteadused. Tallinn: Varrak.

Hartmann, Andreas 1988. Die Anfänge der Volkskunde. – Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie. Hg von Rolf W. Brednich. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, S 9-30.

Hautala, Jouko 1954. Suomalainen kansanrunoudentutkimus. Helsinki, Turku: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hein, Ants 1993. Jacob Stael von Holstein ja eesti regilaulude varasemad üleskirjutused 1660-ndate aastate algusest. – Keel ja Kirjandus 11, lk 643-648.

Herder, Johann Gottfried 1880. Stimmen der Völker in Liedern. Leipzig: Philipp Reclam *jun*.

Hiiemäe, Mall 2003. Eesti Rahvaluule Arhiivi rajaleidmised. – Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Koost Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 50-60.

Hiiemäe, Reet 1997. Eesti katkupärimus. Monumenta Estoniae antiquae II. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused I. Tartu: EKI Folkloristika Osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Hinrikus, Rutt, Ene Kõresaar 2004. A Brief Overview of Life History Collection and Research in Estonia. - She Who Remebers, Survives. Interpreting Estonian Women´s Post-Soviet Life Stories. Ed by Tiina Kirss, Ene Kõresaar, Marju Lauristin. Tartu: Tartu University Press, pp 19-34.

Hupel, August Wilhelm 1777. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.

Hurt, Jakob 1863. Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen. Aus dem Kirchspiel Pölwe. Schriften der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 2. Dorpat: GEG.

Hurt, Jakob 1875-1886. Vana kannel. Alte Harfe. Täieline kogu vanu Eesti rahvalaulusid. Vollständige Sammlung alter estnischer Volkslieder. Esimene kogu. Erste Sammlung. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetised nr 3. Tartu: C. Mattiesen.

Hurt, Jakob 1879. Pildid isamaa sündinud asjust. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetised 15. Tartu: K. Mattiesen.

Hurt, Jakob 1886. Vana kannel. Alte Harfe. Täieline kogu vanu Eesti rahvalaulusid. Vollständige Sammlung alter estnischer Volkslieder. Tõine kogu. Zweite Sammlung. Eesti Kirjameeste Seltsi toimetised nr 3. Tartu: C. Mattiesen.

Hurt, Jakob 1989. Mida rahvamälestustest pidada. [Hurda rahvaluulealaste artiklite kogumik, toimetanud ja saatesõna koostanud Ülo Tedre.] Tallinn: Eesti Raamat.

Ivanov,I., Juri Lotman, Aleksandr Pjatigorski, Vladimir Toporov, Boriss Uspenski 1998. Тезисы к семиотическому изучению культур. Theses on the semiotic study of cultures. Kultuurisemiootika teesid. Tartu Semiotics Library 1. Tartu: University of Tartu 1998.

Jaago, Tiiu 1993. Kuldnaine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. Summary: The Development of the Definition of Folklore in Estonia. - Mäetagused 9, lk 70-91, 189-190 [http://www.folklore.ee/tagused/nr9/rhl].

Jansen, Ea 2004. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa.

Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737-1819. Tallinn: Riigiarhiiv.

Kallas, Triin 2007. Olemus või konstruktsioon. – Vikerkaar 4-5, lk 166-174 [http://www.vikerkaar.ee/?page=Arhiiv&a_act=article&a_number=4541].

Kampmann, Mihkel 1912. Eesti kirjanduseloo peajooned. Esimene jagu. Tallinn: August Busch´i kirjastus.

Karjahärm, Toomas, Väino Sirk 1997. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. 1850-1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Kreutzwald, Fr. R. 1843. Sipelgas I. Tartu: H. Laakmann

Kreutzwald, Fr. R. 1844a. Mythische Beleuchtung des Labyrinths bei Dorpat. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg, Nr 44, Sp 698-702.

Kreutzwald, Fr. R. 1844b. Nochmals eine Erklärung über die Labyrinth=Frage. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg, Nr 51, Sp 812-814.

Kreutzwald, Fr. R. 1861. Sipelgas II.Tartu: H. Laakmann.

Kreutzwald, Fr. R. 1953. Maailm ja mõnda. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 1956.

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1962.

Kruse, Friedrich Karl Hermann 1844a. Das Labyrinth bei Dorpat. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg, Nr 41, Sp 645-658.

Kruse, Friedrich Karl Hermann 1844b. Noch ein Wort über das Labyrinth bei Dorpat. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg, Nr 45, Sp 716.

Kross, Jaan 1972. Kahe kaotsiläinud paberi lugu. - Jaan Kross. Klio silma all. Tallinn: Eesti Raamat, lk 115-135.

Kurs, Ott, Linda Kongo 1996. Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts. - Akadeemia 11, lk 2284-2296.

Laar, Mart, Rein Saukas, Ülo Tedre (koost) 1989. Jakob Hurt. 1839-1907. Tallinn: Eesti Raamat.

Laar, Mart 1995. Raamat Jakob Hurdast. Tartu: Ilmamaa.

Laar, Mart 2005. Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Laugaste, Eduard 1963. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn: Eesti Riikliik Kirjastus.

Laugaste, Eduard 1970. Alexander Heinrich Neusi osa eesti rahvaluuleteaduse ajaloos. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259. Tartu: TRÜ-, lk 95-148.

Laugaste, Eduard 1975. Eesti rahvaluule. Tallinn: Valgus.

Laugaste, Eduard 1977. Mõnda A. F. J. Knüpfferi folkloristlikust tegevusest. – Keel ja Kirjandus 7, lk 416-421.

Laugaste, Eduard 1979. Carl Friedrich Wilhelm Russwurm. – Haapsalu läbi aegade ja inimeste. Koost G.-R. Raudver. Tallinn: Eesti Raamat, lk 99-102.

Laugaste, Eduard 1989. Dr. Jakob Hurda töö eesti rahvaluule kogumisel. – Jakob Hurda teened rahvaluuleteaduse arendamisel. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Acta et commentationes Universitatis Tartuensis 848, lk 4-47.

Laid, Eerik 1925. Kodumaa muistsed pelgupaigad. – Ajalooline Ajakiri 1-2, lk 1-13; 45-56.

Lipp, Martin 1907. Masingite suguvõsa : Hariduse- ja perekonnaloolised uurimised. Tartu: Postimees.

Loorits, Oskar 1932a. Pühendus Jakob Hurdale. - Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 5-6.

Loorits, Oskar 1932b. Eesti rahvaluuleteaduse tänapäev. Olevase ülevaade ja tulevase töökava. – Vanavara vallast. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 7-34.

Lühike õpetus 1976 = Lühhike õppetus, 1766. Tallinn: Valgus.

Maarahva Nädala-Leht. Tartu, Pärnu 1821-1825. Elektrooniliselt: DEA: Digiteeritud eesti ajalehed. Valik ajalehti aastatest 1821-1944. Tallinn, Tartu: Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu 2003 [http://dea.nlib.ee/].

Mihkla, Karl 1965. Lydia Koidula elu ja looming, Tallinn: Eesti Raamat.

Mohrfeldt, Aleksander 1934. Jakob Hurt. Eesti ärkamisaja suurkujud. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Must, Aadu 2000. Eestlaste perekonnaloo allikad. Tartu: Kleio.

Mälk, Vaina 1963. Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 7. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Neus, [Alexander] Heinrich 1850-52. Ehstnische Volkslieder I-III. Reval: Kluge und Ströhm.

Nilsson, Bo G. 1996. Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar. Summary: Workers´ memories in the Swedish working class biography. Nordiska museets Handlingar 121. Stockholm: Nordiska museet.

Nirk, Endel 1968. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Zusammenfassung: Kreutzwald und die Enstehung der estnischen Nationalliteratur. Tallinn: Eesti Raamat.

Pahtma, Leino 1998. Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö: Tartu Ülikooli üldajaloo õppetool. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.

Põldmäe, Rudolf 1988. Noor Jakob Hurt. Tallinn: Eesti Raamat.

Päss, Elmar 1938. M. J. Eisen folkloristina. Äratrükk koguteosest "M. J. Eiseni elu ja töö". Tartu: Noor-Eesti.

Roll [Jaago], Tiiu 1989. J. Hurt ja rahvalaulude teaduslik väljaanne ”Vana kannel”. Teooria ja tegelikkus. – Jakob Hurda teened rahvaluuleteaduse arendamisel. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Acta et commentationes Universitatis Tartuensis 848, lk 48-59.

Roll [Jaago], Tiiu 1992. Regilaulu poeetika käsitlusi Eestis 19. sajandil. – Tartu ülikooli toimetised 943. Eesti rahvaluule käsitlusi. Töid eesti filoloogia alalt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 45-60.

Saukas, Rein 1970. Jakob Hurda kaastöölised Järvamaalt. Diplomitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas.

Sievers, Kai Detlev 1988. Fragestellung der Volkskunde im 19. Jahrhundert. – Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie. Hg von Rolf W. Brednich. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, S 31-50.

Suits, Gustav 1953. Eesti kirjanduslugu. I. Algusest kuni ärkamisaja lõpuni. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Suits, Gustav 1984. Noor Kreutzwald. "Loomingu" Raamatukogu nr 1-2.

Tarendi, August 2002. Memuaarid I. Lapsepõlv. [Allikapublikatsioon.] - Mäetagused 16, lk 138-150.

Tedre, Ülo 1994. M. J. Eiseni tee folkooristikasse 1. "Esivanemate varandusest" "Eesti rahva mõistatusteni". – Keel ja Kirjandus 6, lk 335-345.

Tuglas, Friedebert 1932. Eesti Kirjameeste Selts: tegevusolud, tegelased, tegevus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Traat, August 1980. Vallakohus Eestis. 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn: Eesti Raamat.

von Uexküll, Berend 1993. Erinnerungen an Schloss Fickel und die Nachkriegszeit in Berlin und München. – Henning von Wistinghausen (Hg). Zwischen Reval und St. Petersburg. Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag 1993, S 153-162.

Undusk, Jaan 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsiip. – Keel ja Kirjandus 9, 10, 11, lk 577-587, 669-679, 746-756.

Vaga, Voldemar 1976. Kunst Tallinnas XIX sajandil. Tallinn: Kunst.

Viires, Ants 2001. Eestlaste ajalooteadvus 18.-19.sajandil. – Tuna 3, lk 20-36.

Wienker-Piepho, Sabine 2008. Herder and the Development of his Volkslied Concept. – Ed by Dace Bula and Sigrid Rieuwerts. Singing the Nations: Herder´s Legacy. BASIS: Ballads and Songs – International Studies 4. Trier: WVT, pp 30-39.